

اسماعیل بیگ غصپرینسکی

رضاءالدین فخرالدین

بسم الله الرحمن الرحيم

اسماعيل بىگ غصپریسنکى

١٨٥١-١٩١٤

يازار

رضاء الدين فخرالدين

(شورا مجله سينين ١٩١٤- جو ايلينين)

(٢١، ٢٢، ٢٣ و ٢٤ سانلار پندان)

أيتها النفس أجملى جرعا

انّ الذى تحذرين قد وقعا

إنسان اولماق اوچون نه ايشلر ايله چالىشماغا، دونيادا معتبر ملىت اولوب ياشاماق اوچون بو ملىت اعضالاري آراسپندا هانسى ذاتلار اولماغا ضرورتلىكى اوگىرەدن، حۇرمىلى إنسانبىز و استاذبىز اولموش، اسماعيل يىگ غصپىنسكى حضرتلىرى رحلت قىلدپلار. اسماعيل يىگ قلمىدىن يۈزلىر و مىنلىر ايله إنسان درس آلپلازو اونون طرفينىن دلالت ائديليميش يۈللىر ايله يۆرۈر ايدىلر. اسماعيل يىگ وفات اولماقى ايله روسىيە مسلمانلارى پك بئىيىك و ادب مرکزى اولموش بير ذاتلارپىنى خائىب ائتدىلر و اوزلرىنە خىرخواه اولموش بير خادىملرىنىن آپىرپىلدپلار.

عادى قىرېلرىن بىرىنىدە دونيایا گلىپ و كىچىك بىر شەھىدە عمر گىچىرىمىش بو ذات، اۋزۇنىن ذاكىوتى، اقىدار و استعدادى، جسارت ادييەسى و اقدامى، تىشىت و ثباتى سببىنىدەن روسىيە مسلمانلارپىن يۆكسلىشىنە ممكىن اولموش ادبى منصبىن ان يوخارى درجه سىنە يۆكسلىدى، روسىيە مسلمانلارپىن علمى و ادبى، اجتماعى و اقتصادى حاللارپىن عادتنى دېشارى انقلابپىن سبب اولدو. بو گۈنە قدر روسىيە مسلمانلارى آراسپندا هېچ كىمە نصىب اولمامپىش شهرت و اعتبار بونا نصىب اولموش ايدى.

ملىته، خلق و جماعتىرە خدمت ائديچىلەر احتمال ھوقۇت اولوب گلمىشلر، بىرى علمى بىرلە خدمت ائتمىش اولسا احتمال كى ايكىنچىلەر ماللارى و عقللىرى بىرلە ياردېم ائتمىش دىرلىر. لەن اسماعيل يىگىن خدمتى پك بىركلەر و پك فائەدلەي اولدو، اسماعيل يىگ بو ملىت اوچۇن خىلى و نظيرسىز بىر خادىم ايدى.

إنسانلارین حیاتلاری ايللر و آيلار، گونلار و ساعتلرين اووزونلوقلاري بيرله د گيل بلکه خلقلره اولموش خدمتلري و خلفلره قالدبريميش اثلىرى بيرله اولجۆلر و بونون كىمى اولچولمك ضرورتلى دير. اوز جنسداشلاري اوچون خدمتلري آز اولوب خلقلرى اوچون اثلىر قالدبرايىمەين كىشىلەرين عمرلىنى نە قدر اورون اولىسا دا «قىسا عمرلى» و بونون عكسييجه خدمتلرى چۈخ و خىرلى اثلىرى قالماشلار دۇنيادا نە قدر آز دورموش اولىسالار دا «اوzon عمرلى» سانالپلار. بونلارдан اوڭىكىلەرين عمرلى بؤيا اوزون اولىسالار دا انى دار و بونون اوچون بىرىسىز، سۈنكىلەرين بؤيا قىسا اولىسالار دا انى گن و بىركلەي اولور.

اسماعيل يىگ عمرىنinin بؤيو دا قىسا اولمادى، اما انى پك گن و پك بىركلەي اولدو. علم و خلقلره خدمت ائتمىگىن قىمتىنى يىلىچىلەرين هر بىرى بونون عمرى روشنىنده عمر سۆرمگى غبىطە ائتسەلر گرگ. اسماعيل يىگ حضرتلىرىنinin عمرى عجيب روشه متعالى و بىركاتلى اولدو!

اولو إنسانلار و خلقلىرى منفعتلىي اوچون خدمت ائتمىك ائزلىرىنinin دۇغرودان دۇغرو بوزجلارى دئيه يىلىچى بىندهلىرىن ظاھر اولماقلارى الله تعالى نېن إنسانلارا اولموش رحمتى و هدىيەسى دير. بونون كىمى آدملىر إنسانلارىن حیاتلارينا راحتلىك گتىرىيلر، روحلاپنى تىرييە قىلارلار و هر دۆرلە سعادت يوللارنى حاضرلەيىلر، پريشان و پراكىدە اولموش ملتلىرى بىر هيئت حالپىنا قويارلار. ملّته، هر وقت اوز آراسىندا بونون كىمى اولو و فائىدەلى إنسانلار يېتىشىدىرىمك اوچون

چالپشماق و خدایی نابت اولموش إنسانلارپن قىمتىنى آنلاماق، كفران نعمت ائتمەمك، قدردانلىقى گۈرسىتمك، ضرورت دير.

اسماعيل ميرزا حضرتلرى گىنجلريمىز اۆچۈن رهبر، قارېلارپىمىز اۆچۈن مثال، عالملرىمىز اۆچۈن عبرت ائدىليپ توولاچاق و مىتلرىن تفاخر ميدانلارپنا حؤرمىت ايله تقدىم قېلىناجاق إنسانپىمىز دېر. بونون اۆچۈن اسماعيل بىگين ترجمە حالى يازىلپىپ بۇتون مكتىبلرىمىزىدە پايالانلىماق و شاگىدلرىمىز كۈنۈلۈندە ساقلانماق ضرورتلىي ايدى. لكن بو ايش بو گۈنە قدر اولمادى. بونون عىبىي اسماعيل ميرزادا دىيل، بلکە بىزىدە دير. سلامت وقتىنده بىز بو إنسانپن درجه سىنى آنلاپىپ و ضرورت اوغان قىمتىنى ئىرىپ يئىشىدىرىھىلەدىك.

اسماعيل بىگ حضرتلرى وفات اولماسى سىبلى، مىلت اۆزۈنۈن پك فائەدللى بىر إنسانپىنى ضايىغ قىلدى. بونون كىيمى ايشلىكلى و ثباتلى انتلى بىر إنسان اۆچۈن نە قدر تأسف ائدىلisse دە يېرى وار. بو گۈنە بونون مصىبىتى عوضسىز و خساراتى دە بدلىسىز دير. اللە تعالىي بونا رحمت ائسىن و مىلتە اولموش خدمتى اۆچۈن اۇز فضلىنە لايق روشه مكافاتلار وئرسىن و اونا خلف اولايىلن ذاتلار يئىشىدىرىسىن!

اسماعيل ميرزا حضرتلرىنин ترجمە حالى ملى جرييدە و مجلەلرىمىزىدە باسپىلپ يايپىدى و هر يئرده اوخوندو. لكن بونون ترجمە حالى چۇخ يازىلماغا و چۇخ مرتبەلر اوخونماغا ضرورت اولماغىندان بىز دە «شورا»دا آزراق يازىلماغا قرار وئرىدىك. بىزىم يازاجاق نرسەلرىمىزىن چۇخو اۆچۈن، «ترجمان» جرييدەسىنده

حسن صبری افندی قلمی ایله یازپلەمېش جملەلردن استفادە ئەدیله جك. حسن صبری افندى اسماعيل يىگىن باخبن إنسانلارپىدان اۇلماغى اوچۇن يازدېقلارى دۇغرو اۋلسا گرک.

ترجمە حالى. «ترجمان» جريده سىينىن مؤسىسى اسماعيل يىگ غصپىرىنسكى حضرتلىرى ۱۸۵۱-۱۲۶۷-جى ايل مارسپىن سككىزىنجى گۈنۆ (جمادى الآخر) «باغچاساراي» شهرىنە اىكى ساعاتلېق مساھەدە «آوچى كئى» اسىمىلى قرىيەدە دۇغموش دور. آناسى قېرىپىمن اصل زادە يعنى دۇورەنلىرىنىدىن فاطىمە خانىم اۇلوب آتاسى دا سۇزىرادان زادگان صنفيينە گىرمىش مصطفى آغا لسىمىنە بىر ذات ايدى. مصطفى آغا قېرىپىمن قارا دىنiz بېرىوندا «غاصپىرا» اسىمىلى قرىيەدە دۇغۇب، اورادا بىر قدر عمر سۆرموش ايدى. اسماعيل مىززانبىن «غضپىرىنسكى» شۇھىرىتى بوندان آلېتىمېش دېر (بۇنو اوزۇ دە «ترجمان»دا يازمېش ايدى. ۱۸۸۴-جۇ ايل ۱۹ جو سان). يېراق بابالارى خزر تۆركىرىنە منسوب اۋلسا گرک. هر حالدا مفصل صورتىدە ترجمە حاللىپى يازپىچىلار اوچۇن بونون ھانسى بىر قومە منسوب اولدوغۇنۇ آراشدېرماق لازم دير^۱.

۱ بىر وقتلىر «ترجمان»دە «گۈن دۇغدو» اسىنىدە بىر حكایت يازپلەغا باشلامېش ايدى. اوندا دانىيال يىگ اسىلى بىر ذاتن نسبى سۇئىلەنمىش وقتىدە، آتا طرفلىرىن چىكىش قىيەسىنە و اوندان باشقا مختلف قوملره منسوب اۇلالارى احتمال توتوڭلۇش حالدە آتالارپىن «تۆركى» قىيەلەلردىن بىرىنە منسوب اۇلماسى يىان

اسماعیل بیگین آتا و آناسی ۱۸۵۵-جی ایل «سواستوپول» ساواشی وقتینده «باغچاسارای» شهرینه کؤچدۇلر. بو جاغدا اسماعیل میرزا دئورد ياشىندا ايدى. ۹-۸ آیلېق زماپىدان اون ياشىندا قدر اسماعیل بیگى حبىبە اسمىنندە بير خاتون تىرىيە ائىدى. بو خاتون بو گۈن ده سلامت اولوب، «باغچاساراي» شهریندە دورماقدا دېر.

«مسکو»دا عسگرى اعدادى مكتىبىنى تمام ائتمىدن مقدم «استانبول»دا و اوندان سۇنرا «پاريس»دە گشتىدى. اورادان روسىيە يە و اوزۇنۇن اصل وطنىنە قاپىتىدى. ۱۲۹۱-۱۸۷۴ مەدە «يالىتا» شهریندە اوچىتىل اولوب، مسلمان بالا رىپنا روسجا درس وئردى. ايکى سنهدن سۇنرا «باغچاساراي»ما گلىب «زنجىرلى» مدرسه سىنندە يئنە روس دىلى درسلرى وئردى.

۱۲۹۶-۱۸۷۹ مەدا «باغچاساراي» شهرینه **غلاوا** اقولوب سىچىلدى و بو خدمتىنندە دئورد ايللىر قدر دوردو. اوندان سۇنرا بىتون وجودو ايلە قلم خدمتىنە گىريشىدى. ۱۸۸۵-جى ايلدە «باكى» شهرىنە، ۱۸۹۳-جى ايلدە «باكى» آرخالىي بخارا و تۈركىستان طرفارىنە و ۱۹۰۷-۱۳۲۵ هم دى ۱۹۰۸-۱۳۲۶-جى ايللىر دە مصىھ، ۱۹۱۱-۱۳۲۹ مەدا هندوستانا سياحت ائىدى.

قېلىنمېش ايدى. بىز بو دانىال بىكىدىن مقصود اسماعیل بىك اوزۇ اولا جاغى ئەن قېلىپ اوخويوب گشتىك. لەن حكایت تمام اولىادان قالدى. بىز دە اوز ئەن ئىمپىزىن دۇغرو ويا كى يانلىش اولدوغۇنۇ آنلا يابىلەدىك. ر. ف.

زمان آلماشنووينه آچق بير مثال اولدوغوندان اسماعيل ميرزانبن «باكي» حقيينده

«ترجمان»دا يازمېشلارپىني آز مناسبيتىنى رعايت قىلىپ بولىرىدە كۆچۈرۈرۈك:

١٨٩٣-جۇ ايلده «باكي»سيا ايكىيچى دفعە گىئتىدىم. بىرينجى سفرىمده

حؤرمىتلى سفرعلى يىگ ولى يىگوف برابرىمەدە ايدى. منه يىفۇل

باشچىلىق ائديب، قافقاز قطعەسىنин خىلىي ئېرلىينى گۇرسىتدى.

تجارت اھلى بىزى ايشسىز، بوش يورۇچۇلۇن حساب ائديب، عالملر

ايسه جريدهنىن اسمىنندىن اوْركۇر ايدىلر. گۇرۇشلۇكۇمۇز بىر اىكى

ضىاپلى إنسان دا سلوژيا ائتمەدن جريدهچىلىك ايله چالىشىبغىمىزا

تعجّب ائتدىلر. سفرعلى يىگ بىر مغاواھىيە آلب گىردى و منىم

مسلمانجا جريده نشر قىلدۇغىمى دين قارداشلارپىمزا بىان ائتدى.

لكن قارداشلارپىز منىم ايشلىرىمى يىھىودە حساب ائتدىلر و

حىرانلۇقلارپى گىزىلەدەيلىمدىلر. سفرعلى يىگ بونلارا بىر اىكى نسخە

«ترجمان» وئریب، جريدهدن، معارفden، ادييأتدان بىر آز سۈيلىمك

اولدو اىسه ده قارداشلار «ترجمان» نسخەلرىنى رى ائديب «بىزە گرک

دگىل» دئدىلر و قايتارىپ وئردىلر. بونون كىمى حاللارپى چۇخ

گۇردۇگۇم سبىلى توسيع فهم و بصيرت دعاسى اۋخودوم. لكن سفرعلى

قارداشلارپىن بۇ معاملەلىرىندىن چۇخ متأثر و محجوب اولۇب، گويا

سۈزۈنۈ مندىن گىزلىتمك اوچۇن تۆركىجهنى بېراخىپ دا فارسجا

سۈيلىمگە گىريشىدى و دېشارپىدان گلمىش بىر مسافرىن معتبر

إنسانلاردان حساب ائديب هدىه قىلمىش نسخەلرىنى رى قىلماق عىب

ایش اولدوغونو بیان قېلدى. او وقت قارداشلارپىن بىرى اىكىنچىسىنە باخچب «بۇش وئريلەن نرسەنى نە اۆچۈن آلمازسان. آل! بىر نرسە قۇيماغا يارايان اۇندا!» دىدى. ايندى سكىگىز اىل سۇنرا بو اىكىنچى سفرىمە بۇش وئريلەن جىرىدەمى نرسە قۇيماغا يارايان دئىيب آلان باكى خلقى استقبالپىما چېخدىلار، تلگراملار، هدىيەلر اىلە تلطىف ائتدىلەر. سكىگىز سەھ مەدىتىنەدە بۇ قدر اۇزگىرىش فىكىرىن ترقى و فەھمىلىرىن توسيع ائتمىگىنە دۇغرو بىر علامەت اۇلسا گىرك.

عائىله سى. اسماعىل يىگ ۱۸۷۶-۱۲۹۳-جى اىلده ائولندى و بۇ خاتونو اىلە بىر قدر اىللىر دوردوغۇندا سۇنرا آيرىلدىلار. بوندان سۇنرا ۱۸۸۲-۱۲۹۹ لە مشھور عائىلەلدن اولان سىمبىر غۇرپىناسپىندا آق چۈرۈنلەن اسفنديyar آق چۈرۈن قېزى زهراء خانپىم اىلە ازدواج ائتدى و بونونلا اىگىرمى سەھ عمر سۆرددۇ (بونون ترجمە حالى «مشھور خاتونلار» اىملى اثرە مذکور دور). زهراء خانپىم وفاتپىدان سۇنرا اونون بىر دۇغۇما قارپىداشى اىلە تأھەل ائتدى اىسە دە بۇ خاتونو چۇخ ياشامادى، وفات ائتدى. رفعت يىگ، منصور يىگ و حيدر يىگ اسمىنەدە اۋچ اوغلۇ، خديجە خانپىم، شفيقە خانپىم و نگار خانپىم اسمىنەدە اۋچ قېزى، زىنپ اسمىنەدە بىر قېز قارپىداشى قالدى.

تحصىل و تربىيە سى. اسماعىل يىگ، آنا دىليينىدە القبا درسلرىنى حاجى اسماعىل اىملى بىر معلمىن اۇخوموش دور. اون ياشلارى و قىتىنەدە «آق مسجد»

غىمنازىيەسىنە گىرىدى و اىكى ايل اوخوماغېندان سۇنرا «وارونث»دا عسگرى مكتبه، اونىدان دا مسکودا عسگرى اعدادى مكتىبىنە كۈچجەدۋ. ۲۵ سنهدن بىرلى دوام ائتمىش خدمتلىرى ايله روسىيە مسلمانلارىپ و توركلىرىنин ملّت پىروولرى ايدىگىنى اثبات ائتمىش اسماعىل ميرزا، ايلك تحصىلىنى روس مكتىبىنەدە گۈرۈب، اصل ملّى تربىيەسىنى دە افراط درجه ناسىونالىست اولان روس عائلەلرىنىدىن، روس محرّرى و پروفسور لارپىندان كسب ائتمىش ايدى.

بو دۇزغرۇدا محترم يوسف يىگ آق چۇرا «موحدلىگى تىميشل ائديچى ذات بىر بوتچى (پوتچى) عائلەسىنەن چېخمبىش ايدى. اسلام دىنىن ماجددى اولموش غرّالى لا ادرىيە فيلسوفلارپىن شاگىرىدى ايدى، وولتر ھم ريناتى جزوپىنلر يئىشىدىرىمىش ايدى، اسماعىل يىگ دە ايلك دينى و ملّى تربىيەسىنى قازناچىيغىلر عائلەسى اىچىننە قاتقۇفدان آلدۇ» دئمىش دىر.

۲ گاب دىياچەلرى، معناسىز شرح و حاشىيەلر اوخومىغا اعتراض ائديچى، كلام اهللىرىنин مسلكىرىنى، مىذھبلىرىنى اساسپىندان **تېرىوجى**، ئغىرالىن رازى ايله تفتازانىيە «امام» و «عالّامە» عنوانلارپىن گۆكسيز وئىلدىيگىنى دعوى قىلان، بىزىم مرجانىيىز دە، بېتۇن مسلكىرى و كالاتلارىپ شرح و حاشىيەلر، گاب دىياچەلرى اوخوماقدان و «اھل سنة و الجماعة» سۈرۈقى كلام اهللىرىنە خصوصا ابوالحسن الاشعرى اتابىغا حمل ائتكىن، ھم دە رازى ايله تفتازانىنى لا يختى سانقاقدان عبارت اولموش بىخارا مدرّسلى حضوروندا تربىيەلىميش ايدى.

اسماعیل بیگ ترجمه حالبىي اوگرۇمك اۆچۈن اونون مەيىلەرىنى، استادلارپى
يىلمىگە و اونلارپىن حاللارپى ايلە دە آشنا اولماغا احتىاج وار. اسماعیل بىگ
حضرتلىرى قاتقۇف حىقىنیده «ترجمان»دا بىر مقالە يازمىپش ايدى. دەقت قېلماغا
ضرورت اولدوغۇندان بعض جملەلرپى بو يېرده كۈچۈرۈرۈك:

قاتقۇف روسىيە ھم روسلارا افلان اخلاقىي و محبّتى، يازمىپش
بنىلرپىنن و بىيان ائتمىش فىكىرىپىنن حقيقة ھم اۋتكۈنلۈگۆ ايلە مشھور
ايدى. دۇغرو سۇيىلەمكىن قۇرخماز، روس ملتىينە فائىدە ئىرن نرسەلرى
يازدېغىي وقتىنیده اۇتۇنە آرخاسپىنا باخماز، نشر ائدىن «مسکو جرييەسى»
روسىيە ان اۋتكۈن سۇزلىق بىر جرييە ايدى. جرييەچىلىك دونياسپىندا
بونون قدر نفوذلو آدام اولدوغو معلوم دىيل. قىلىنىن قدرتى حتى
وزىرلەرن قورخمازلىق درجهدە ايدى. «بونون كىيمى قوّت و رغبت بو
إنسانا هارادان گلىر ايدى؟» دئىسەنiz، اۆز ملتىينە و اۆز وطنىينە رىاسىپز
خدمت ائتمىكىن و حقيقى محبّت باغلاماقدان گلىر ايدى. قاتقۇف
نه بىي يارسا دا جانىي و كۈنلۈن ايلە يازار ايدى. بونون وفات اولماسى
خبرىنى ائشىتىمكىلە روسىيەنин ھر جەتىنیده مخصوص دعالار قېلىپنى.

عائىلەسىنە روسىيە و فرانسەدن اولموش علمى جمعىييەتلەر طرفىنەن تعزىيەلر
و تىسىلى نامەلر تاپشىرىپلىدى. پك اولو إنسانلار وفاتلارپىدا اولمايان

حؤرمتلر، حسرت و قایغۇ اظهار ائتمکلرین جريدهچى اولموش
قاتقوف وفاتبىدا گۈرۈلمەسى اعتبارا آلبىنماغا ضرورت دىر. اۇز ملىتى
اۆچۈن توتاشدان اۇتۇز ايل بازان إنسانپىن خدمت قدرىنى بىليچى
رسالار طرفيندن حؤرمت ائدile جىكى معلوم. بو حال اۆچۈن قاتقوفدان
آرتقراق روس خلقى افتخار ائتسە گىرك. قاتقوف كىمى اۇز ملىتىنى
سئون إنسان باشقالاردا عېرىت و مثال اولسون! جريدهچىلر بوندان
حىچه آسىپلار. ملىتىنە محبىت ائتمىگى سىبلى، زحمت و مشقىتلە
باخىمادان، بلکە اۇزىنۇن خصوصى منغۇلىيىنى دە فدا قىلىپ دا قىلى
و علمىنин فائىدەلىيىنى عموم اۆچۈن صرف ائدىچى صورتىدە وفات
اولسالاردا معنادا چۈخ زمانلارا قدر ساغ قالپلار.

اسماعىل بىگ، مسکو عسگرى **اعدادىسىنە** وقتىنە، اۇزۇ منسوب اولموش
تۆرك تاتار ملىتىنە قارشى بئىشكەپ بىر محىت حاصل ائتدى. بوندان سۇنرا
«استانبول» و «پاريس» شەھىرىنە گىتىدى اىسە دە آرزىلارپىنى مكتىلر و كتابلار اىفا
ائىدەپلىمەدى. مشارالىيە حضرتلىرى اۇزۇ اۆچۈن لازم اولان فكىلىرى مكتىبدن،
كتاب و معلمىلەرنى دىگىل، بلکە حياتدان آلىپ ايدى. «پاريس»دە اولدوغو مەدىتىنە
حيات و معىشت عالمىنى تىببۇ قېلماق ايلە مشغۇل اولدو. تۆرك-تاتارلارин

آشاغى گئىمەلرى سىبلىرىنى و نىچە يوخارى گۇتۇرۇلە جىكارىنى «پاريس»دە حل قىلدى.

عمللىرى و امللىرى. اسماعيل بىگ حضرتلىرى روسىيە يە قاپىتماغى ايله «روسىيە مسلمانلارى» اسمىنinde ٤٠ صفحەلیك روسجا بىر كتاب يازىپ نشر قىلدى. مشارالىيە حضرتلىرىنىن محرّلىگى بو رسالە ايله باشلانىمېش دېر. مذکور اىرده «بىزىم آرخادا قالماغاپىزىن باش سبى نادانلىپىمىز، آوروپا بىلگىلىرىنىن خېرىسىزلىگىمۇز دىر. منقرض اولماغاپىمىز اوچۇن اوخوماغاپىمىز و آوروپا بىلگىلىرىنى آوروپا فىكرلىرىنى اوڭىرنىمكىمۇز لازم. بونلارى اوز دىليمىزە كۈچزرمىگە، مكتب و مدرسه لەرىمۇزە داخل ائتمىگە مجبورۇق» دئىيە بىر قانون اساسى دۆزمۇش ايدى. بو فىكرىنى تورك-تاتار ملتى آراسپىنا يايماق اوچۇن بىر واسطە اىزلهدى و بو واسطەنин مطبوعاتدان باشقۇ نرسە اولما دېپىنى آتلادى. بو سىبىن ١٨٨١-جى ايل مى آپىنپىن سككىزىنىن اعتبارا وقتلى بىر مجموعە نشر ائتمىگە باشلادى. بو مجموعەنин اوڭىنى نسخەسى «دۇنぐوچ» و ايكىنجىسى ده «شفق»، اوندان سۇنوكولارى «نشرىيات اسماعيلىيە» اسمىلرى ايله چېخىدېلار. اسماعيل بىگ، وقتلرى معين اولمايان بو مجموعەلەرە قناعت ائتمەيىب، منتظم چېخان بىر جريده نشر ائتمىك فىكرىنى گىيردى و هئچ بىر طرفدن ياردېم اولمايان حالدا، زمان و احوالپىنچىنىڭيڭىنە رغما، جىسارت مدنىيەسى و ايشلىكلىگى سايمەسىنىدە

تۈركىچە و روسجا اۇلاراق «ترجمان» جريدهسىنى چېخارتماغا مۇققۇ اولدو. بو جريده يە رخصت آلماق اۆچۈن «پتربورگ» شەھرىنە قدر گىتمىگە و چۈخ مشقىتلەر يۈكىلەمگە مجبور اولدو. «ترجمان» بىر يېنجى نسخەسى ۱۳۰۰-۱۸۸۳-جۇ ايل آورىل آپىنەن اۇنونجو گۈزىنەدە چېخىدى و ھەر دۆرلۈ مادى و معنوی مانعىلە قارشى دورووب، بو گۈزە قدر دوام ائتدى. ۱۸۸۲-جى اىلдە «سالنامە تۈركى» اسمى اىلە سكىن بىر صفحەدە گۈزلۈ بىر تقويم نشر قىلدى. بونون دىباچەسىنەدە بو مضموندا بىر جملە وار:

بو اىلە مخصوص بىر يېنجى مرتىبە اۇلاراق وطنىمىزىدە كى مسلمانلارин استفادە قىلماقلارى اۆچۈن مەتمەن خلقلىرىن «تقويم و آلماناق» لارى شكلىينىدە «سالنامە تۈركى» كتابى ترتىب ائتدىك و روس، فرانسە و عثمانلىقى نشرىاتلارپىنا بنزىتمىك اۆچۈن سالنامە مىزىن مندرجەسىنى روس، عثمانلىقى و فرانسەجه آلماناق و تقويمىلدن و جغرافيا و فن استاتىستىك كتابلارپىدان اخراج ائتدىك. روسىيە مسلمانلارى بىقىنەدە كى مادەلر، خىلر اۇز قىلىميمىز و تجربەمiz دير.

اسماعىل بىگىن كىچىك لكن معلوماتلارى چىخ و فائىدەلرى بؤىتك اولان رسالەلرى پك چۈخ دور. بونلار مختلف وقتىرددە نشر ائدىلەمىشلر. لكن ان گۈزلۈ اثرى ترجمان دېر. بونون بۆتون موضوعو روسىيە مسلمانلارپىن خمولت و عزلت

دۇنياسپىدان چېخېب دا علم و مدنىيەت دۇنياسپىنا گىرمىكلەرنە، اعتبار و شرف
كىسب ائتمىكلەرنە چارەلر گۇرسىتمىكىن عىبارت اۇلموش دور.
اسماعيل بىگ اۇزۇ «ترجمان» حقىنەدە بو روشىدە حسابلار يازمىش ايدى:

۱) بو گۈن ترجمان اوچۇنجىو ياشىپنا گىردى. «ترجمان» منفعت و
غرض شخصى اوچۇن دۇنيا گىلمەدى بلکە روسىيەدە كى
مسلمانلارين معارف و ترقىلىرنە، وظيمىز ھم دۆلتىمizin خۇشلۇغو و
سلامتىليگى اوچىزىن خدمەت اولدوغۇندان جىملە اوخوييچىلار پىمپىزا بونون
حقىنەدە معلومات وئرمىگە مجبوروق. ايکى ايل اونجە «ترجمان»پىن
بىرىنجى نمرەسى چېخاندا ۳۲۰ آپچىسى وار ايدى. جريده مصروفىنى
فى سبىل الله اۇزۇمۇزدىن قوشوب ايل آخرىنە يەتىشىدىدىك. ۱۸۸۳-جو
ايل دسامبرىندا آپچىلار پىمپىز ۴۰۶ يىيا يەتىدى. ۱۸۸۴-جو ايل بۇيوجا
آرتىپ، بو گىچمىش دسامبردا آپچىلار پىمپىز ۱۰۰۰ كىشى اولدو. بو
مىن كىشىدىن بئش يۇزۇ عالىملار، اوچ يۇزۇ سوداگىرلار، يۇز الليسى تۈرۈ
و مىزىلالار و قالانلارى باشقۇ خالقلەر دىر. بو مىن كىشىنىن اوچ يۇزۇ
قېرىپلى، اوچ يۇزۇ استرخان و سامار، ساراتوف و اورنبورگ، اوفا و
قازان، پىرم مسلمانلارى، يۇز الليسى داغستان مسلمانلارى، الليسى
سىيرى مسلمانلارى، ايکى يۇزۇ اورتا آسيا و تۈركىستان مسلمانلارى

دېر. هر جنس آداملار قارشىپىندا و هر ولايىتده «ترجمان» رغبت كسب ائديب، آرتماقدا اولدوغو آنلاشىلىرى. (١٨٨٥-جى ايل، بىرىنچى سان)

(٢) بو نسخهنىن اپراق يئرلەر گىدىب يەتمەكلەرنىن قدر «ترجمان»پىن اىيگىرمى ياشى دۈلاجاق دېر. ١٣٠٠-جى ١٨٨٣-اىل جۇ آورىل و ١٥-جى جىمادى الآخرە بىر نىچە نسخەسى دۆنьяيا چېخىمىش ايدى. مذكور نسخهنىن باشپىندا «معيشت مدنىيەدن فائىدەلى خىبرلۇر و فكىرى بايان، لوازمات مەلیەدن روس جماعتىنى خىبار ائتمىك «ترجمان»پىن باشلىجا خدمتى اولاچاق دېر. مسلكىمىز چىتىن و گۈرح دۆر. بو حالدا «بسم الله» ايله اىشە توتونوب، حقيقىت و معرفت اۆچۈن قلمە ياپىشىدق. «ترجمان» فائىدەسىنىن درجهسى و اۋۇزۇنۇن مطلبىنىن موافق خدمت ائدەيىلىپ يىلمەمگىنىن محاكمەسى گله جىك زمان وظيفەسى دىر. بو، سادە لكن درين معنالىي اولموش مسلكە، خدمت ائدەيىلىك مى عجبا؟! بونو انصاص اھللرى محاكمە قېلىرىلار. بىز عجزلىرى حال قدرىيچە يازدىق و ٢٠ سنه ده ٩٦٥ سايىي چېخاردىق. بونلار عموما بىر مىليون بئش يۆز نسخە اولوب، روسيه مسلمانلارى ايله تۈركىيە حکومتىنىه تابع مسلمانلار آراسپىنا داغىبدىللىرىلار. جريدهنى

همان يالىزىمىز يازدېق. يازمىش نرسەلرىمىز بىر يئە پېغىلسالار، ۱۰ وېرىشك قالىنلۇغىنىدا اولوب كاغاذاڭارىن بۇيىلارى ۵۰۰ آرىشىن اوزونلۇغۇندا اولاچاق دېر. بو قدر كاغاذا دۇلدۇرۇپ يازمىش يازبىلار پېمىزىن فائىدەسى اولدو مو؟ بۇ، بىزە معلوم دىگىل، بۇنۇ انصاف اھلىرى آراشدىرسىنلار دا حكم ائتسىنلر. لەن ۵۰۰ آرىشىن اوزونلۇغۇندا اولمۇش يو كاغاذاڭارىن چىتلىرى بىزىم اۆچۈن پك كۆنولۇ. بو گۆنە قدر روسىيە مسلمانلارى معارف ھم خىر ايشلەر ئۆچ مىليون قدر اعانت ائتدىلر و ۱۰۰۰ قدر نظامىلى مكتىبلر تأسىس قىلىپ اصول صوتىيەنى عملە قويىدولار. گنج محرّرلر و مترجملر ۳۰۰ قارىفنى و ادبى رسالەلر نشر ائتدىلر. سكىگىز شەھەدە نظاماً موافق جمعىيّت خىرىيەلر آچىلدى.

اھل اسلامپىن فکرى، فەھمى، اۋيانماسى ھر بىر شادىلەقدان دا آرتىق شادىلەق دېر. اگر دە الله تعالىٰ ياردىم وئرسە بۇ عصرە موافق عالملەر يېتىشىدىرىمك اۆچۈن عمومى بىر «دارالعلوم» و بىر نەچە يۆز «تعاون» جمعىيّتلىرى آچماق و بونلارى «ترجمان»ما قىد ائتمك بئىيۆك امللىرىمىزىدەن دىر. إن شاء الله بونلارى گۇرۇرۇك.

اسماعىل بىيگ اۆزۈنۈن «ترجمان»دا بىحث ائتدىيگى مۇضوعىلار حقىنیدە بۇ روشنە ايساھ ائدىر:

اون اۆچ سنه‌دن بىرى قېرخ دۇرلۇ روشە چئوپىرىپ يازمېش فىكىلىرىمىز بو
بئش آلتى مادّه‌دن عبارت اىدى: ۱) روسييە تبعه‌سى اولان مسلمانلار
حکومته صداقت و وطنە محبّت ائتمك ايلە بۇرجلودورلار. ۲) هر بىر
مسلمان اۆچۈن دين علمى تحصىل ائتمك فرض ازلىوب، بونون
اوستۇزە دىنيوی ايشلەر و رزق كىپ قىلماغا سبب اولان فنلىرى و
بۇردو موزون رسمي دىلى اولان روسجانى تھىصىل ائتمك لازم دىر. ۳)
دونيادا ياشاماق اۆچۈن ايشلەمك و ايشلەرنىن فائىدە گۈرمك اۆچۈن
بىلىم ضرور دور. بونا گئورە هنر و صنعت ھم ده بۇ زمانداكى تجارت
اصولارپىنى بىلەمك گركلى دىر. هر حالدا كورشىلەرنىن آز درجه‌ده
قالماق ضرولى دىر. ۴) دونيادا دورماق اۆچۈن تۈپرەق و زراعت
علملىرىنى بىلەمك ده لازم دىر. تۈپرەق تۈكىنمهين خزىنە اولوب، بىلەپ
ايشلەندىكىنەدە فائىدەسى پك چوخ دور. تۈپرەق علمسىزو بىلىمسىز
كىشىلەر قولوندا دوراجاق مال دىگىل. تۈپرەق الدن پك يۈنگۈل گىشىسە
ده اۇنوا ئەن گىتىرمىك پك آغىز دېر. ۵) هر دۇرلۇ علم و كمالاتپىن سىسى
اوخوماق دېر. بونون اۆچۈن وقت ضایع ائتمىز روشىدە اوخوماغا، بونون
اۆچۈن ده ملّى مكتىبلرىمىزىن اۇزلىرىنى و درس پروگراملاپىنى اصلاح
قىلماق ضرورت دىر. ۶) علم و هنر باشقالارا نسبتله آچق

آنلامېلدىغپنا گؤرە باشقى مەلتلىر حاللارپىدان دا بىح ائتمك گىرك.

چۆنکى اوزوندن و اوز محلەسىندىن باشقانى گىرمەينلىرىن گۈزلىرى ياخشى گۈرەيلىمز، فەمى دە يېتىمىز. ٧) مسلمانلارپىن گۈزلەر حاللارپى افتخار ايلە يازمالىپقى. اسناد و افترا ائدىيچى جرييەلەر جواب وئرمەلىيىك. اصلاحا محتاج اولان حاللارپىمىزى گىزلىتمەلىيىك. بونا وجداپىمىز راضى دىگىل دىر. «فلان حاپىمىزى اصلاح، فلان ايشيمىزى مكمل قېلماغانپىمىز و فلان عمللىرى ياخشىراق اوخوماغپىمىز لازم» ياكى «پك عالم دېگىلىك، معرفىتىمىز آزرارق، بايلىغپىمىز آزرارق» كىمى سۈزلىرى عىب سۈزلىرى دىگىل. بلکە بونلار تائىيلى خىرخواهلىقلار دېر. بدوى اولوب ياشاييان قارت بابالارپىمىز «يۇخسۇللوغۇنو داناڭ وارلىپ اولماز، دردىنى سۈيىلەمەين درمان تاپماز» دئمىشلىر. مەدلى زماندا ياشاييان بىز اۆچۈن بو قدر حقيقىتى سۈيىلمىك ياراسا گىرك. جرييە و مجلەلىرىن بىختلىرى افادە، مدح و تنقىيد اسمىننەدە اۆچ دۈرلۈ اولماغا ممكىن. يېرىيلە بو اۆچ نرسەننەن هەرىپىرى گۈركىلى و فائىدەلى دىر. بونلار اۆچۈپ يېرىلىكىدە و بىر اساسدا ايشلىمگە لازم دىرلر. تنقىيد ان دۇغۇرۇ بىر مىزىان و داوا دېر. بونا قدر يازىمېش نرسەلرىمىزىن بو مادەلەردىن عبارت اولدوغۇنو اوخوييانلارپىمىزىن آنلاماقلاقلارپىدا شىبهەمиз يۇخ دور. اگر دە

آنلاماغا ديلهمهينلر اولسا بونون اوچۇن تأسىف ئىتمىكدهييك. (۱۸۹۵-

(۲۱)

روسيه مسلمانلارى حقىقىندە ۱۸۹۶-جى ايل باشپىنا قارشى بو روشه بىر حساب

نشر قىلدى:

۱۸۹۶-جى ايل باشپىدا ۱۸۸۰-جى ايله گۈرە مسلمانلار ياخشى نظرلىرى وار. اهالىدە اوخوماق و يىلمك ھوسى ترقى ئىتمىشلىگى «ترجمان»بن انتشاراتپىدان آنلاشىپلىر. بوندان اون بئش ايل مقدم روسىيە ئىچىنде و قازان شەھىيىنде دىنىي كتابلار طبع و نشر ئىدىليير ايدى ايسە دە بونلار عرب لسانپىدا درس كتابلارى اولوب «ادىيەتپىز» دئىيلە بىن درجهدە دېگىل ايدى. عبدالقيوم الناصرى افندىنин تقويملىرى ايله مستشرق رادلوفون «بىلىك» رسالەسىنдин باشقما اهالى آنلايان آتا دىلىيندە باسېلىمېش اثرلر يۇخ حؤكمۇنده ايدى. بو گۈن آنا دىلىمىزدە تقويملىر، جغرافيا و تاريخ، شعر و لغت، قواعد تركىيە و حكايىتلر، فنى و روس دili تحصىلىنە مخصوص اثرلر وار. بونلار «ادىيەت جديده»نин باشلانغىچىلارى ساپىلماغا لايق دىر. بوندان اون بئش ايللر مقدم درسلرىن اصلاحىي فىكرى يۇخ ايدى. «مكتب وار مى؟» -- «وار!»، اما

بو مکتب نه روشه اولدوغونو سوروچو يفخ ايدي. حاضرده اصول
جديده و درسلى اصلاح قبلماقدان بحث ائتمهين ولايت و شهر
يfx دور. غيمنازие و دارالفنونلاردا اوخويان مسلمانلاربن آرتىدېغى دا
رسمى حسابلارдан معلوم. مسلمانلاربن زاوود و فابريقهلى سرمایهلى
تجارتچيلرى آزالمادى بلتكه آرتدى. بونلاربن جملهسىندن داها آرتىق
افكار و فهم عمومىنىن آرتىماغى و يۆكسلمگى اعتبارا آلباناجاق
مادەلدن دىرو ملىتىن استقبالى و ترقىسي چرىك تىلى بىرلە تأمين
ائدىلمىز. بونون اوچۇن آقچا و مادەلدن داها آرتىق «فکر» لازم دير. فکر
اويانمادان ترقى ائتمك ممكىن اولماز. اون بىش ايل مقدىم اوز ائوينىدىن
دېشارى چىخمايان فكىلر بو گۈندە عموم حالپى و عمومى ايشلىرى
آراشدېرماق ايلە مشغول دور. ان بئيىك ترقىمىز بولسا گرك.)

(١٨٩٥ - ٥٠)

«ترجمان» چىخماغا باشلادېپىندان سۇنرا اسماعىل بىگ ايتىل بۇيالارپىندا سياحت
ائىدى. «اوفا» شەھرىنده سليم گرای ميرزا مفتىيە يۈلۈخدۇ. سۇنرا قافقازادا و ان سۇن
بخارا و تۈركىستان طىرفلىرىنده يۈرۈب تۈرك و تاتارلار، عموما مسلمانلاربن
حاللارى، حيات و معىشتىرى بىرلە آشنانىق پىدا ائتىدى.

مسلمانلارین آشاغى و آرخادا قالماقلاربىن سىبلرىنى آراشدپرماق و بو خىستەلىكىلەر بىر چاره ايزلەمك، عموما اهل اسلامى انقراض فلاكتىنندن قورتارماق حىقىنندە تدىيىرلر قېلماق اوچۇن «مصر» دە عمومى اسلام ندوھسى تشکيل قېلماق فىكىرىنە گىردى و بو مقصىدى ايلە ۱۹۰۸-۱۹۰۷ تارىخلىرىنە «مصر» ھ گىدip «النهضة» اسمنىدە عربجه بىر جرييە نشر ائتدى. مسلمانلار آراسىپىندا اصول صوتىيە شايىع قېلماق قىصىدى بىرلە تۈركىيە، مصر، حتى ھندوستاندا قدر گىتتى. خلقلىر، شرح و حاشىيەلر، كتاب دىياچەلىرى و مقدمەلر، لفظى بحثلىر، اعتراض و جوابلار، دينى مناقشه و مذهب نزاعلارى الحاصل اصل اسلام دينى اوچۇن گىرگىچىلەر زەلەتلىرى تىكىنلىرىنە سەرەتلىرى بىر زماندا اسىماعىل يىگ پەريشان و داغىلمىش اۋلان خلقلىرىن بىر فكرە يېغىلىپ دا «ملّت» اولماقلارى و باشقىالار قىيىلىنىن «امّت» اولوب ياشاماقلارى، دونىادا اعتبار و شرف كىسب ائتمىكلرى اوچۇن بخارا مدرسه لىرىنە اوخونان نرسەلر دىگىل بلکە بۇتونلۇكجە باشقىا نرسەلر لازم اولدوغۇنۇ آنلامىش ايدى.

اسىماعىل يىگىن مسلكىينى و عموم اوچۇن قېلدېغى عمللىرىنى بو ماڈەلە يېغىماق ممكىن:

۱. جىدىليك و حقىقتپرستىلىك. اسىماعىل مىرزا ھر ايشىنندە حتى لطيفە و مزاحالاربىندا دا جىدى بىر آدام اولوب معانىسىز و فائىدەسىز خىاللارдан فرضلىدىن پك ايراق ايدى. مسلمانلار آراسىپىندا چالپشان خصوصا مدرسه شاگىرىلىنىن

تحصیل يېلۇندا ذهن صرف ائتمکلری افراط درجهده اولسا دا جىدىليك اۆز عمللىرى حىّينىدە محاكمە قىلىپ باخماق. بو غرىتلىرىدىن استقبالدا بىر فائىدە اولوب اولمازلىق حىّينىدە ذهن يېرۇتمىك اولماز ايدى. اسلام عالمىينىن آرخايا گىتىمەسى بىر محاكمە سىزلىك، خىالا وئىلىمكلىك، حقيقىتى فرضلىدىن آيپارىيەمكلىك اولموش دور. مىلادى ايلە اون دۇققۇزۇنجو عصردە «يىنى مدنىيت» حكىم سۆرمە يە باشلادى، مغرب خلقلىرى اوستارىيە علم گۈنىشى دۇغدو. بو سبىدىن بونلار طبىعت سىرلىينى كشف ائدب، حىات و معىشت يوللارىپ اۆچۈن پك فائىدەلى اولان يىنى نرسەلر تاپىدپلا. اۆز اطرافلارپىداكى علمى حركىتلەر فقط قناعت ائتمەيىپ بلکە باشقۇا مملکەتلەر دە فاتح و تاجىلر، هەرمند و صانعلر، مبىش و مىسيونىرلر صفتلىرى ايلە داغىپلىپلا و پك اولو ايشلەر گۈرددۈرلەر. بونلارپىن عكسيجە اولاراق روسىيە مسلمانلارپىن ھىنلىرى، علم و معارفلىرى، فصل و كمالاتلارى شرح و حاشىيەلر اوخوماقدان، لفظى مناقشەلەر يادلاماقدان عبارت اولور ايدى. بونلار دۇنيا و آخرت اۆچۈن فائىدەلىرى يېخلىغۇ معلوم اولان بىختىر ايلە مغۇرور اولدۇلار، علم بازارپىدا مفلسلىكلىرى اعلان ائدىلىمىش آداملارى اۆزلىينە «امام» اعتقاد قىلىپلا، يۆز سۆزلىرىنىن دۇخسان دۇققۇزو يانلىش و اساسىسپىز اولان مؤلفلەر ايلە فتىھلىدىلەر. بو دۇغرودا تىبىه ائدىچىلىرى تحقيىر ائتدىلەر و اسلام ملىتىنىن استقبالى حىّينىدە تمام غىلت اۆزرىنىدە دوردولار. آنا دىللەرى اولموش تۈركىجە حىّينىدە «اقبىح الالسنه» دئىيب تعبير

قېلىلار، بونون اوچۇن دە مقصودلارنى عىرپلەر آنلامازلىق و فارسىلەر دۆشۈنۈزلىك اولسادا عربىجه و فارسجا يازىپ شىغلانىپسىزلىك.

عموما مسلمانلار و تۈركى قۇملۇر آراسىندا الله تعالى طرفىنندىن استعداد و قابىليت ھە ئىدىيمىش بىدەل ظاھر اولۇب لەن باى بالالارى ئۆز آتالار بىدان ميراث قالمبىش بايلىقلارنى تلف ائتمىكلرى قىبىلىنىن بونلاردا بو داد حق اولموش قابىليت و استعدادلارى ئورۇنسوز يېرلەر صرف ائتمىك ايلە مېتلا دېلار.

حرىرى، مشەھور «مقامات»ى ترتىب قېلىپ عرب دىلىنى تصرف قېلماق دۇغروسوңدا نظىرسىز بىر آدم اولىدوغو دۇنيا ياشىتىمىسىنى ناقھىچىسى گۈرىشى دە دۇغرو اوخولان حرفلىرىنىن بىرى نقطەلى و ايکىنچىسى نقطەسىز اولموش، باشپىدان اوخونسا بىر دۆرلۈ و آخرىندان اوخونسا ايکىنچى دۆرلۈ معنالىر چېخان «مقامە»لەن اسلام دۇنياسى ياشىتىمىسىنى خەلقلىرى اوچۇن نە فائىدە گىلدى، بونونلا مسلمانلارین ھانسى خىستەلىكلىرىنى شفا حاصل اولدو؟

بدىع ھمدانى (تعالى سۈزۈزۈنە گۈرە) بىر ائشىتىمك ايلە اللى يۈلدەن عبارت بۇقۇن قصىيدەنى حفظ ئىدر و بىر كىلمەسىنى يانپىلمادان باشپىدان آخرىنىڭ قدر اوخويوب چېخار. بو گۇن باشلايىپ گۈرمۈش كتابى ياشىتىمىسىنى يانپىلمادان ئەللىك بىر مرتبە گۈرمەسى ايلە **طوتاشىندىن** دۇرد بىش كاغذىنىي املا قېلىپ **آلادر ايدى**. لەن (تعالى تعبىرىنى گۈرە) بۇ، دەھرىن فريدى و عصرىن وحىدى، فلک نادىرىسى و ھەمدان معجزەسىنىن بۇ كمالاتپىدان اسلام عالمى ياشىتىمىسىنى فارسىلەر

هانسی بیر ثمره‌نی گؤردىلر؟ دۇغرو، ھمدانىنین بير قدر شعرلىرى وار، نىشابور شهرىنده يازمېش «مقامە»سى ھم دە بعض بير رسالەلرى قوللاردا يۆرۈر. لەن مذکور «مقامە» و رسالەلرده گۈرۈلمۈش ھترى دە «لقلان ثقلان، بقىس بخىس، سستور طيور، شلغىم درهم، نظيف كىنيف، عامر ظاهر، قفر قظر، ...» قىيلىدىن سجعىل دۆزمك، حيات و معىشت يا كى دين و دونيا اۋچۇن منفعىتى متصور اۇلماييان نرسەلر حىقىنیدە ذهن صرف قېلماقدان عبارت دىر.

فائىدەلى خدمت و هر كىم آرزو قېلماغا ضرورت اولموش فضىلت، زىركىلىك و استعدادلىي اۇلماقدان آرتىق، وار قدر ھنرىنى جىنسداشلارا و ملّت يۈلۈندا صرف قېلماقدان عبارت دىر.

اسماعىل بىگ بلکە بدیع الرمان ھمدانى قىيلىدىن زىرك و حريرى روشنىنده مستعد و داهى اۇلماپېش دېر. لەن ملتىمىزە اۇلان خدمتى ھېچ شىبە يىخ حريرى و ھمدانى خەمتلىرىنندىن آرتىق دېر. بونون سىبىي اساماعىل بىگىن خىالدان آرتىق حقىقت، ظاهرى ايشلەر گۈرە جىلىك مفتونى اۇلماسى، ثبات ايلە ماتانتە يابېشماسى و هر اىشىنى اعتدال اۋزىزىنەن آلب گىتىمىسى ايدى.

۲) اھالىنин فىكرينى آچماغانى ھر نرسەدن اۋنەدە توتماق. اساماعىل مىزبانىن بو حىقدە «ترجمان»دا يازمېش حسابىز مقالەلرىنىن خلاصەسى: «انسانلار و جمۇيىتلەرین ھر بير ايشلەر فىكرە تۇختايار، فىكر اۇلماдан (فقط تصادفى اۇلماسا) ھېچ بير مطلوب حاصل اۇلماز. ھر اىشىنى نتىجەسى، اۇنۇ ايشلەمگە باعث

اولموش فکر مرتبه‌سی ایله متناسب دیر. فکر اولماسا عمل و نتيجه ده اولماز»
دئمکدن عبارت دير.

۳. عمومى ديل. يايپلەپش مەلتىر آراسپىندا مناسبت و قارداشلىق **ياڭارونىڭ** بىردىن
بىر سىبى هر بىرى آنلايان عمومى بىر ديل استعمال قېلىماغا باغلانمىشلىغى
اوچۇن اسماعىل بىگ بۇتون تۈركى قىيەلەلىرى آنلايار روشه عمومى بىر تۈركى
دiliي استعمال قېلىماغي لارم گۈرۈردو.

۴. ابتدائى مكتىبلر واسطه‌سی ایله اهل اسلام آراسپىندا عمومى تعليم ايجاد قېلماق
و دينى مدرسه‌لىرى اصلاح قېلماق. بو مسئىلەلر حىقىنە «ترجمان»دا نشر ائتمىش
رسەللىرى هر كىمە معلوم «اوفا» شەھرىيەنە غربىتخانەمېزىدە: «آندا دىلييمىزى
ساخلاماغىن بىردىن بىر چارەسى اصول صوتىه ایله افخودولان ابتدائى
مكتىبلەمېزىن چۈخالماسى و عمومى اولماسى دېر. بونون كىمى مكتىبلەمېزى
تمام ائديب چېخان شاگىرىدىن اۆز دىللەرىندىن آيرپلماق احتماللارى يېخ، اگر ده
بو دۇغرودا مساھله ائدىلسە اوغا و قازان مسلمانلارپىن پىنזה و تامپۇف مىشىلىرى
قىبىلىنىدۇن يارىم روسجا و يارىم تۈركىجە بىر شىوه ایله سؤىلشىمگە مجبور
اولاچاقلارپىندا شىۋە يېخ» دئىيب، سؤىلەميش ايدى. مشارالىيە حضرتلىرىنىن بو
فكىرى دۇغرو دور. دiliي باشلايىپ اۆگەرەدىيچى بىرىنجى درجه‌دە آنالار اولسا،
ايكىنجى درجه‌دە كى اۆگەرەدىيچىلەر ابتدائى مكتىبلر و افخومماق كتابلارى دېر.

اصول صوتیه و اصول جدیده تاریخینه عائد اولدوغوندان آشاغىداكى سۆزلىرى
«ترجمان»دان كۈچۈرۈرۈك:

١-جۇ ايل «باغچاساراي»دا اصول صوتیهنى اساس توپوب
بىرىنچى مرتبە يئنى مكتب تأسیس ائتمىش ايدىك. بئش آلتىپ ايلە قدر
بو مكتب خالقلر قارشىسىندا مقبول افلمادى. لەن غايت يېنگۈل و
فائىدەلى اولان بو اصول سبىيىندن مكتبىدە اىكى ايل اوخوموش صىيىلر
يازماق، اوخوماق، حساب و علم حال تحصىل ائديب چېخدىلار. بو
روشىدە اوشاقلار چۈخالدىقدان سۇنرا يئنى اصولوموزون قىمتى بىلنمگە
باشلاadi. بو گۈنده باغچاسارايدا سكىگىز اصول جدیده مكتبىي وار.
باشقى غوپىرنا و شەھىرلەدە يۆز قدر يېرده اصول جدیدە قبول ائدىلدى. (

. ١٨٩٥-١٩٥١.

٥) روحانىلر حاللارپىنى اصلاح. بو دۇغۇرودا ترجماندا چۇخ نرسەلر يازپىلمىش
ايدى. نمونە اولماق اوچۇن بىر مقالەسىنдин بىر اىكى جملەسىنى كۈچۈرۈرۈك:

بىزىم كىمى تصوّرسۇز و آخشام ياتدىقدا صاباح دورماغانپىنى فىكى
ائىتمەين بىر خلق اولماسا گىرك. هر كىشى اوزۇنىزۇن خصوصى
ايشلەپىنى بىر درجه فىكرا ئىتسە دە، بىلىپ فىكر ائدىيىجى آز دېر. اما

عمومى اىشلر حقيّينده فكر ائدىچىلىرىمىز يۇخ دور. اگر ده اولسايدى
گۆزە گۇرۇلۇر بىر ايکى ملى مۇسىسەمۇز اۇلۇر ايدى ... يۇخ دور.
چىرىمۇز پك آغېر اما دوامبىز هەتچ يۇخ دور. جملەدن بىرى خدام حالى
دېر. بىر آدامم امام ياكى بىر قىرييەدە خدمەت قېلىپ. خدمەت اىدن وقتىدە
آز مې چوخ مو فائىدە گۇرۇر، قناعت ايلە عمر سۆرر، اما قارتاسا ياكى
خستە اولسا هەر حالدا خدمەتىنەن چېنېپ استراحت ائتمەيە باشلاسا
و ياخود وفات اولوب بالالارى قالسا نىجە گۈن گۇرۇلر؟ وقفلرى
اولمايان محلەلرین خادىلرى ضرورت سېبىيەنەن گۆز آچايمىزلىر. محلە
خادىلرىنى و عالىلرىنى احتىاج اىچىنەن ساخلاماق مسلمانلېغا موافق
اولماسا گىرك. بونون چارەسى ايسە عقلە بنا ائدىلىميش تىدىپ دير. بونون
كىمىي حاللار فقط بىر بىزىدە دىيل، بلکە باشقۇا مەلتلىرىن دە باشلارپىدان
أوتىدۇ. اۇنلارдан عبرت آلساق بىزىم حالپىزا دا چارە تاپىلپر. مەدنى
مەلتلىرىدە قارا گۈن صاندېقلارى وار. اگر دە لازم رخصىنەن آلب بىزىم
عالىلرىمىز اوچۇن اونون كىمىي بىر معاونت صاندېغى تأسىس اولۇنسا
ضرر اولماز ايدى. البتە بو ايش حقيّينىدە مفتىلىرىن و روحانى ادارەلرىن
اجتهاد ائتمەلرى ضرورت دير. (٦-١٨٩٨)

٦) خاتېن قېزلارى افخوتماق و ياخشى ترييە قېلماق. «ترجمان»دا بو خصوصدا اولان پك چوخ مقاله‌لر آراسپىندا بىر يىنى بعض بىر جمله‌لىرىنى سئچىپ بو يىرده گۈرسەدىرىيک:

مسلمانلار دۆنياسپىندا بعض بىر عجايىب حاللار وار دېر كى بونلارين شىيعىتنىن داها آرتىق جاھليت اثىرى و عادت اسىرلىگى اولسا گىك. بو عادتلرىن بىرى قېزلارا ترييە وئرمك و تحصىل قېلدېرماق دۇغروسوندىكى اعتىبار سېزلىق دېر. ارکك بالالارى افخوتماق حىقىنەدە جزئى هەمت ائدىيسە دە، قېزلار اوچۇن علم تحصىل ائتمك لازم دىيل دئىهن جاھلى فىكرە گۈرە آزجا دا هەمت ائدىلمە يىر. (بو سۆز اون يېتىدى اىل مقدىمكى حاللارا گۈرە دىرى. ايندى بو فىكر پك چوخ دىيشىلىدى، پك چوخ ملاّلار حتى قېزلارىنى غىيمنازىيەلرە وئرىب افخوتماغا باشلا دېلار. بو مقالەنى بو يېرە درج ائتمىكدىن مقصودوموز دا آز فاصلەدە نە قدر بئىيۈك انقلاب اولماعىي گۈرمك اوچۇن دور.) قازان، ايدىل و اووال بئۈلگەلىرىنەدە كى مسلمانلار قېزلارىنى بىر آز افخودارلار، آزجا يازماعىي دا اوڭىرەدرلر، دىنى قاعده‌لردن بىر آز معلومات وئرلىر. لكن قېرىم مسلمانلارى، مسلمان قېزلارى اوچۇن بو قدر افخوماغىي دا چوخ گۈرلرلر. قېرىم قېزلارى مهمات دىنинەدەن فقط

جزئى معمولات آلارلار، داهى «قىلم»ين نه اولدوغونو بىلمىزلىر. قافقاز و تۈركىستان طىفلرىنە گۆز سالپىسا، قېرىپ قېرلاپىنن حاللارى دا شىكرا ائتمەلى دىر. چۈنكى قافقاز ايلە تۈركىستاندا قادىپن قېزلا라 «قىلم» دىيل، «كتاب» دا گۈرسىتىمىزلىر. اونلاربىن علم و معارفلىرى كۈنۈلدىن حفظ ائدىلەميش بعض بىر دعاالاردان عبارت دىر. روسىيە مسلمانلاربىندا قېز تربىيەسىنин بو درجه ده دۆشكۇك قالماغانپىن سببى گويا انحرافدان قورخماق دېر. بىز مسلمانلار علم و كمالاتپىن فسادا، نادانلىق ايلە حىوانلېغىن نجاتا سبب اولا جاغىپنى ظن ائدىرىيک. ان بؤيۈك بىد بختلىكىمiz بونون كىمى نرسەلرى شريعته استاد قىلماغىمپىزدا دېر. بىزىم قۇنشوموز اولان چىن مجوسلارى دا قادىپن قېزى اوخوتىماماق طرفىنده ايدىلر. حتى بونلار «قادىپنلارا عقل ده آياق دا گىرك دىيل» دئىيب آياقلاربىنى رشد ائتدىرىمەمك چارەلرىنى گۈرددۈلر. چىنىلى قادىپنلار باشقما آداملار روشنىنده يۈرۈمك نعمتىنندىن ده محروم دورلار. اگر ده قادىپن قېزى اوخوتىما يېچىلارا مىئداللار وئرىلمىك عادتى اولسا ايدى، ان قدرلى مىئداللار بىزە دىيل بلکه چىنىلىلە وئرىلىر ايدى. جاھلىت زمانپىدا بىزىم بابالارپىمېز تۈركىلەر چىن مملکتىنە قۇنشو اۇلوب، اونلاربىن مدنىيىتى تائىيرلىرى آلتېندا قالدىلار. اسلام قبول ائدىكلىرىنندىن سۇنرا دا چىنىلىردىن آلمېش عادتلرى بۇتونلۇككە بىتمەدى. «يازماق علمىن يارپىمى دېر؛ علم

تحصیل ائتمک هر بیر مسلمانا فرض دیر» دئین شرعی قاعدهنى نه باطل ائدیر؟ تۆرك قومىنин فكىينه گئوره بونو باطل ائدن شى چىن مەدىتى دىر. قىزلار يازماق بىلسەل ياد آداملارا محبت خظرى يازارلامېش. چىنلىلر «قىزلارپىن آياقلارپى خراب ائتدىلر، يئرىيەبىلمىز شكلە قاچب گەدرلەر» دئىيب آياقلارپى ئاراسا اۇزگە آداملارا گىسىرىدىلر. ائيلە اولسا بىز دە قىزلارمېزپىن آياقلارپى قالىلەبىق قۇياپىق دا، يئرىيەبىلمىز ائدەيىك. آتبىن دولاب ايمگاتووى ممكىن دئىيب، ايندى آت يىگۈنى دە داشلاياپىق مى؟ كىندىن يانماغىپى ممكىن دئىيب اوفت ياندېرمائىپىق مى؟ فقه علمى يىلنلرداها چۈخ شرعى حىلەلر قېلارلار دئىيب فقه تحصیل ائتمەيدىيىك مى؟ (٣٦-١٨٩٦)

٧) تعاون جمعىتلرى آچماق و اۇنلار واسطەسىيلە اقتصادى و اجتماي ايشلىرى ترتىبى سالماق. بو دۇغۇرودا «ترجمان»دا يازىلماش مقالەلرى اۇخويچولارا معلوم دور.

٨) مىللى ادبىاتپىزى مەحکم اساسلار ايلە قوروماق ممكىن قدر مناسبىتىز شىلدەن صافلاماق و ترقى ائتدىرمىك. بو دۇغۇرودا اسماعىيل يىگ طرفىندەن اولموش خدمەتلەر، تعرىف ائتمك درجهسىندەن اوستۇن دور. گىنجلرى ادبى رسالەلر يازماغا و ترجمەلر ائتمىگە تشويق ائتدى، باسېلىپ چىقمىش اثرلىرى انتقاد ائتدى،

اۆزۆنون «تجرما» پىدان آيېپلېپ چېخان چىشمەلرى گۇرۇب بئىۆك اۆمۆدلە گىلدى، بۇتون خلق مأيوس اوموش و قتلرە دە همىشە اۆمۆدونو اۆزىمەدى، دىلىزىن گلىشەجىگىنە بۇي آتماغانبا ھم دە ياشاياجاغىنا اعتقاد قېلىپدى. حتى «ادىيات» تارىخى يازىچىلار اوچۇن چۈخ سرمایەلر حاضرلادى.

«قلم و ادیيات غېتىچىلىرى» آدى اىلە ۱۸۸۸-جى اىل ۱۵-جى جولايدا چېخىمپىش ۲۳-جۇ عددىدە بو مضمۇندا بىر مقالە يازمىپش اىدى: غېرت قىمىيە و آثار ادېيەلرى اىلە آرامېزدا علم، معارف و ديل انتشارپىنا سعى و غېرت ائدن معتبر آداملارىمېزىن نام عالىلرىنى يىلىمك جملەمېز بۇرچ دور. بىلدىكلىرىمېزى يىيان ائدىرييک، يىلمەدىكلىرىمېز حقىينىدە خېر و ئىرسەلر گۈزل اۇلور اىدى. بو گۈنەدە كى قلم و ادیيات غېتىچىلىرىمېز بونلار دېر:

۱) فتحىلى مىرزا آخوندوف (تىلىسى): تۈركى دىلىنده باشلايىپ تئاتر رسالەلرى ترتىب و نشر ائتدى. بو گۈن وفات ائتمىش دير. ۲) حسن بى مليكوف (باڭو): روسىيە مسلمانلارپى آراسپىندا بىرىنجى مرتبە تۈركى جريده تأسىس ائدىيچى دير. ۳) سعيد انسى زاده (تىلىسى): «ضياء قافقاسىيە» آدىلى تۈركىجه جريده ناشر و محررى و بىر نىچە رسالەلرین مؤلۇفى دير. ۴) جلال افندى انسى زاده (تىلىسى): سعيد افندى انسى زادەنин قارداشى اۇلوب، «كىشكۈل» آدىلى جريدهنин ناشر و محررى، «مختصر علم حساب» آدىلى رسالەنин مرتىسى دير. ۵) عبدالسلام آخوندزادە (شوشى): معتبر «علم حال» رسالەسىنinin محررى دير. ۶)

عمر افندی مکاروف (قوبان ولایتی): قباردی دیلینده بیرینجی مرتبه اولاراق علم حال ترتیب ائدیجی هم ده قاضیلبق منصیبینده خدمت قلبیچی آدام دبر. ۷) عطاء الله بازیزدوف: تورکجه و روسجا رساله‌لر، ردیهله مؤلفی اولوب، پتربورگ شهرینده آخوند دور. ۸) عبدالقیوم ناصروف (قازان): تورکی دیلینده تقویم‌لرو بشش اون قدر رساله‌لر تأليف انتمیش دیر. ۹) شهاب الدین مرجانی (قازان): قازان شهرینده مدرس دیر. اوندان آرتیق عربی لسانپندا اثرلری وار دبر. ۱۰) حسین افندی غائیوف (تفلیس): شعرلر و آثار ملّی خصوصوندا مجموعه ترتیب ائدیچی دیر. تفلیس شهرینده مفتی دیر. ۱۱) مولکای یوماجیقوف (سیبری): شاعر دیر. بیر نیچه شعرلر نشر ائدیمیش دیر. ۱۲) آتنونسارین (اورنبورگ): قېرغىز-قازان شاعرلریندن دیر. ۱۳) موسى آق جىگىتوف (پیزرا): بیرینجی مرتبه‌دە رومان يازىچى دېر (روماني حسام ملا آدېندا ايدى). ۱۴) ظاهر يىگىيف (قازان): بو دا تاتارجا رومان يازىچى دېر. ۱۵) عبدالعالام فيض خانوف (قازان): تورکی دیلینده جغرافيا رساله‌سى ترتیب و نشر انتمیش دیر.

۱۸۸۸-جى اىلدە سايپلماسى لازم اولان ادىيلرىمیز بونلارдан باشقادا بير آز اولمايا ممکن. مثلا، سيد عظيم شيروانى، هېت الله ايشان، ابوالمنیخ حاجى، چۇقۇر قريه سينين محمد على ايشانپنەن مطبع و چۇخ گۈزل شعرلى وار ايدى. لكن بونلاربىن بعضىلرى حىقىنیده اسماعيل يىگە خبر وئريلەمە مىش و بعضىلرى اونتوتولوب قالمبش اولسا گىرك.

۱۹۰۶-جى ايل «آغ گل دستهسى» آدى ايله بير قدر اديبلريميز اسلاملىنى، رسملىنى و ترجمە حاللاربى نشر ائتدى. بو دفعەسىنده اوّلده ساپىلمایان بعض بير آداملارىن دا آدلارى وار ايدى.

اسماعىل يىگىن اوتوز ايل قدر اوّلان خدمتى بورادا رقملى ايله ذكر ائدىلىميش نرسەلرى ميدانا چېخارماق اوچۇن چالپشماقدان عبارت اوّلدو. بو ماڈەلرین ھر يىرى اجتماعى حياتپىن شرطلىرىندن و تنازع بقا قانونونون ركتلىرىندن اوّلدوغو معلوم دور. بو دوغرودا اولموش خدمتلر ان ثمەھلى و ان برکتلى خدمتلردن اولوب، بو خدمتلرده اوّلانلارى خىر ايله ياد قىلماق و هر وقت حرمەتلىي توتماق لازم اوّلسا گرك. «خىر النّاس أَنْفَعُهُمْ لِلنّاس». .

اسماعىل يىگىن مصربە عمومى اسلام مجلسى آچماغا گىتمەكىنдин مقصدى نه ايدى ده، بو مجلسىدە نه مسئىلە مذاكرە قىلپىنا جاق ايدى؟

بونو ايسە اسماعىل يىگ اۋزۇ ۱۹۰۷-جى ايل اۋكتۇبر آخرىيندە مصربە «كۈنىشىنال» زالپىدا اوچ يۆزدەن آرتىق حلق حضوروفدا سۈيىلەميش، اوّزون خطىبەسىنە ييان ائتمىش دىر. مقصودە گىركلى يئىرلى بىز بو خطىبەدن انتخاب قىلىپ آشاغىدا يازىرىق.

دنياپىن ھر طرفينىدە اوّلان مسلمانلاربىن بىر آرجا اوّلسا دا، فىكلرى آچپىلماقدا دېر. بونلاربىن يوخارىپ صىنفلرى اۋز ملىتلىرى فائەتەسىنە خدمت ائدىب، غزته و ژورناللار تأسىس ائدىيلر. بعض يئدەكى مسلمان جمعىيەت خىرىيەلر ده آچپىلپ. إنسانلىقى

سئونلر حضوروندا بو ايشلر ياخشى فالالار دېر. لكن عموم إسلام دنياسيندا گئيريليك و نادانلىق هميشه جكم سورۆز. إسلام عالمينده كى مدرسه لر تنبىلر يووالارى اولوب قالدىلار. هنر و صناعتلرى مۇدادان چېخدى، مال آزالىپ، عمومى صورتده فقيرلە نىب قالدىلار. تجارت دۇغروسو ندا مسلمانلارپىن قوللارى پك قىسا، دنىز تجارتىنده بۇتنلۇكلا سەھىلرى دە يۇخ. اۆچ يۈز مىليون ساپىلمىش مسلمانلارپىن تجارت گەملىرى اوتوزا دا دۇلماز. بىش مىليون آلتىن **سۇمایا** يېشىن بىرجه تجارت شىكتى دە يۇخ. آتا بابالارپىمىزدان قالان پك بىركلە تۈپرقلارپىمىز، اورمانلارپىمىز اولسا دا، بونلارдан فائىدەلە يىلىمە يېرىك. بو يېرلىرىمىزىن و اورمانلارپىمىزپىن تاپىشلارى باشقالارا گەتمىكىدە دىر. آوروپا و آمریکالاردا شعبەلرى اولان بىرجه تجارتچى اولدوغو يىلىنمز. دېشارپدا تجارتىمىز اولماسا، مملكت اىچىنинە نەدن تجارتىمىز يۇخ؟ ایران و تۈركىيە، مصر و مراكش، هند مملکتىنە بۇئۈك تجارتچىلار ئۆزگەلر دىر. اگر دە بو حالتىدە دوام ائتسە مسلمانلار ئۆز اۇزلىرىنه يېتىلر. مسلمانلارپىن بو درجه دە گىرى حالدا اولدوقلارپىن سىبى نادانلىقلارى اولسا، بو نادانلىقىن ئۆز سىبى نە دىر؟ مسلمانلاردان گئىرى درجه دە اولموش ارمى، روم، **غۇزىن**، بولغار و يەود، هند مجوسلارى ياربىم عصر اىچىننە بىزدىن اۇتوب گئىچدىلر. بىز مسلمانلار عجب ائدىب بونلارپىن آردېندان باخېب قالدىق. بىز ايندى پك ناچار حالدالىق و بونو گىزلىتمىك وضعىتىمىز يۇخ. تۈرك قومىنى مەننەت قبول ائتمىگە لايق دىگىللەر دئمك ممكىن دىگىل. تۈركلرین سەرقىند

شهرىنده افلان علمى، مدنى اىثلرى بى قوملىرىن مەدىتىنە مستحق قۇملۇر اولدوغونا دليل دىر. فينلەر، مەجارلار بى گىصنىدە كامىل معناسىپى ايلە مدنى قۇملۇر دىر. حال بى كى بونلار تۈركىلرى ايلە قارداشلار دېر. مسلمانلارپىن بى گۆن علمسىز، هەرسىز، تىبل و فقير قالماغانپىزىن سىبىي استعدادسىز و قابلىتىسىز اولماغانپىز دىگىل ھە دىلەن مسلمان اولماغانپىز دىگىل. إسلام دينى عقلە باخېب، سۆز سۈرەلەيىب و ايشە دلالت ائتمىش بىير دين دىر. بلکە بونون سىبىي بىزىزم إسلام دينىنى ياخشىپى آنلاماماڭپىز و إسلام بويورمۇش روشنە يۈرۈمەمگىمیز افلاسا گىك. ايندى ايلە افلاسا، إسلام دينىنى آنلاماماڭپىز و اونون تعلىمى بۈيونجا يۈرۈمەمگىمیزىن سىبىي نە دىر؟ بى سؤالا جواب وئرمىك اۆچۈن بىرچە إنسانپىن گۆچۈيەتىمىز، بلکە داها چىخ إنسان يېغېشىپ، تحقىق ائتمىگە و اونا گۈرە جواب وئرمىگە لازىب افلار دئىه ظن ائدىرم. بونون اۆچۈن مسلمانلارپىن عالملرى، معرفتلىي و فكرلىي آداملارپى بىر يىرددە يېغېشىپنلار (عموم اسلام مجلسى قورسونلار) و بى مسئلەنى تحقىق ائسىنلەر ايدى.

خطىهدن سۆزۆب آلمىش سۆزلىرىمиз بى قدر دىر. بونا گۈرە إسلام مجلسىنин خدمتى، باشقىلار قىيلىندىن كىسب و معىشت قېلماقدان، مسلمانلارپى إسلام دينى منع ائدىرمى يىخ مو مسئلەسىنى تحقىق ائتمىكىن عبارت اولاچاق ايدى. لەن بى يىرددە سۈيىلمىگە حاجت اولمايان سېبىلەر گۈرە بى مجلس اولمادى. اسماعىل مىرزانپىن بى خىرلى املى دنيا يىپ قالدى.

اسماعیل بیگین املریندن بیری آنا دیليندە یا بیر اعدادى یا بیر حقيقى معلملىرى پئيشىدىرىه جك بير «دار المعلمین» مكتسى تأسیس ائتمك ايدى. سون ايلرده معارف و ترقیات ملييە ميزىن بحث ائديلمىش وقتىرده حتى خستەلىك گۈنلریندە عيادته گۈلنرە مشار ايله حضرتلرىنин «اللّٰه شكرلى اولسون ۳۵-۳۰ ايل مقدمىكى حاليمېز ايله بو گۈنكۈچ حاليمېز آراسپىندا بؤيۈك بير آپيرما وار. متىقى و متىمن بير ملىت اولمادىق ايسە دە، تدىنى دۆرىنдин چېخېپ ترقى دۆرىنە گىريھ جك قاپىلارى آچماغا استعدادپمىزى گۇرسىتمىگە باشلادىق. بو آز بير شى دىگىل دير. ۳۵ ايل مقدم فکرلەشدىيگىم املرىمدىن پك چوخ خالارىنин حاصل اولدوغونو بو گۈن گۈرۈب بختىaram. بير امليم داهى وار كى اونسو دا گۇرسە ايدىم. بو ايسە «باغچاساراي» شهرىنده آنا ديليندە بير اعدادى مكتب يا كە بير دارالمعلمین آچىلماغىي گۈرمىكدىن عبارت دير. إن شاء الله بونو گۈرۈرم. اگر دە گۈرمەيىن وفات ائتسەم، گۆزلىيم آچقى قالاجاق دېر.» دئيه سؤيلەدىيگى مروى دير.

هندوستان سياحتى

اصول صوتىيە نشر قېلماق اوچۇن اسماعیل بیگین هندوستاندا قدر گىتىدىيگىنى يوخارىدا سؤيلەميش ايدىم. لكن بونون دك اولو بير غيرت و فداكارلىغى سۈز آراسپىندا ذكر ائتمك ايله قناعت ائتمىگە كۈنلۈم ھېچ راضى اولمادى. بونا مجبور

اولوب بو يئرده آيرى صورتىدە داهى بىر ايکى يۇل يازىپ گئچمگى موافق
گۈرددۇم.

١٧٥١-جى ايل ايدى. بىر اسماعيل «اورنبورگ» يانپىداكى سعيد **بىستەسىندىن**
قالخېب بوخارا آرخالىي هيندوستانا سفر ائتمىش ايدى. اوندان يۇز آلمېش ايل
سۇنرا اىكىنچى بىر اسماعيل «باغچاساراي» شهرىندىن قالخېب هيندوستانا سفره
چېخىدى.

بىرینچى اسماعيل اۇز آنلا تىدېپىنا گۈرە تجارت قىسىمى و حقىقت حالدا
حڪومت **بىوشى** ايلە سفر ائتمىش و برابرىنده حسابىز چۇخ آلتېن و گۆمۈش
آلمېش، دوه ايلە بىر نىچە ايللىر يۇردۇكىن سۇنرا هيندوستانا يېتىملىش ايدى. اما
ايکىنچى اسماعيل چىمانپىنا قېرىخ صفحەلىك و اون **تىنلىك** بىر الفبا ايلە بعضى
مكتب اسياپلارى سالىپ **پاراخود** ايلە گىتىدى. هيندوستانا **آفتارپلان** مالالار
آراسپىندا پك عزيز و قىمتلى شىيلر اۇمۇش دور. لىكن سونكى عصرلرده بو اون
تىنلىك الفبا مرتبەسىنده قىمتلى و فائىدەلى دۆلت و خرىنە هيندوستانا گىشىمەمىش
اولسا گىرك. هيندوستان مسلمانلارى شايد بو الفبا نسخەسىنى موزەخانە يە
قۇيوب دونيانپىن آزاق گۈنۇنە قدر ساخىلارلار.

اسماعيل يىگ هيندوستان مملكتىنە گىرمىك ايلە «بىمى» شهرىندە كى مكتىلى
زىارت قېلىماغا باشلادى. اسلام دۆنیاسپىنن ھە يېرىنندە اولدوغۇ كىمى هيندوستان
مسلمانلارپىنن مكتىلى دە خراب و بىر باد اولدوغۇنۇ، عرب حرفلىرىنە باشقى حىفلى

غلهه قېلىدېغىنى، باشقۇا مسلمانلارا گۇرە دە هيندوستان مسلمانلارپىن مكتىلىرى اصلاح قېلىنماغا محتاج اولدوغۇنو گۈرددو. «بىمى» دە اولان «انجمن اسلام» جمعىيتنىنە حاضر اولماغاندان سۇنرا اسماعىيل يىگ «بىمى» مسلمانلارپىن مكتىلىرى ھىجانلىق حالدا اولدوغۇنو و اۆز تجرىبەسى ايلە بىلدىگى اصولاً گۈرە عرب حرفلىرى ايلە اوردوجا اوخويوب يازماق قېرخ گۈن اىچىننە ممکن اولدوغۇنو سئۈلەدە. جماعت بونا تعجب ائتدىلەر و دېشاريدان بىلدىرمەسەلەر دە، اىچىرىنندن بىشىن ممکن اولماۋەپىنا فىكىلىرىنى گىزىلەدەيلىمەدىلەر. اسماعىيل يىگ معلمىيک ائدهبىلن بىر آدام تاپىپ، اونا تعلیم اصولو اۆگرتىدى و اونو معلمىيک اۆچۈن حاضرلادى. سۇنرا مكتب اۆچۈن بىر بنا تاپىپ، اولو هيندوستان مملكتىننە اىكىنجى مارت ۱۹۱۰ ايلىننە بسم اللە دئىيب اصول صوتىيە مكتىبى نومونەسى آچدىپ و بىرىنجى مكتىبىن اىكى آىلېق مصروفىنى دە اۆز كىسىسىنندن تأمين ائتدى.

اكبرشاھ كىمىي امپراطورلىرى، مير زاھد هروى و محب اللە بهارى ھم محمد الجونقورى كىمىي فيلسوفلارى، فيضى و آزاد كىمىي شاعىلرى، حميدالدین كىمىي فقيهلىرى، احمد بن عبد الرحمن كىمىي مسندرلىرى، احمد السهرنندى و عبدالرشيد جونقورى كىمىي متتصوفلىرى، رضىيە ھم دە سكىندر يىگ و شاهجهان يىگ كىمىي ملكەلرى، عبدالحى و صديق حين خان كىمىي مؤلفلىرى، نظام و نوابلارى، رحمت اللە و احمد خانلارى، اينجىز و **يفاڭ** ايلە تجارت قىلان

میلیونلری ايله سون زماندا بېتىن اسلام دۇنياسىپىن اوستۇنده دوران بئۈزۈك
ھيندوستاندا مسلمانلار آراسىندا بېرىنچى اصول صوتىه مكتىبى بىزىم اسماعىلىمиз
ظرفىنندىن آچىلمىش دېر. بونونلا افتخار قىلماغا ھەر بىر روسىيەلى مسلماننىڭ حقىقى
وار.

ھيندوستان سياحتى حقىنيدە اسماعىل بىگ بو سۈزۈرى سۈپەلەدىگى «اقدام»دا
گۈرۈلدۈ:

«بوندان اۋچىق ايل اوّل بعض تحقىقات اجراسى اوچۇن ھيندوستاندا گىتمىش ايدىم.
معلومونۇز دور كى من مكتب دلىسىم. مقصودوم ھيندوستان مكتىبىرىنى گۈرمك
و اگر بىر چارە تاپسام اۋرادا دا اصول صوتىهنى گۈرسەتى، مسلمان مكتىبىرىنى
اونو قبول ائتدىرمك ايدى. «بمبى» اوراملارىپىدا يېرىدىيگىم وقت مغازەلرین
اوستۇنده اينگىلىزىجە، آشاغىدا موسوى لسانپىنا اوخشايان بىر روشىدە يازىلغان
لوحەل گۆردۈم. مغازە صاحبلىرى مسلمان اىكىن، هەچ بىر يېرده عرب حرفلىرى ايله
يازىلماش لوحە گۈرۈنمه مەمگىنە عجبسىندىم. سۇرۇشسام اوّل موسوى حرفلىرىنى
اوخشايان حرفلىرى ھيندوستان مجوسىلىرىنىن اسکىدەن گلمىش يازىلارى اۆزلوب.
ھيندوستان مسلمانلارنىڭ مكتىبىرىنىدە قرآن دا او بۇت پېستلىرىن اسکى يازىلارىپىدا
اوخدولۇر. عرب حرفلىرى ايله يازماقىدا خلق چتىنلىك چكىرىمىش. بوندانسا
بعضىلىرى لاتىن حرفلىرىنى قبول ائتمىشلر. «بمبى» ولايتىنده اىگىرمى مىليون خلق

هامپسی بو لاتین حرفلىرى ايله يازارلار. بوندانسا الفباني يېنگۈللەتمىگىن نه قدر اهمىتلىي اولماسىنى آنلاماق ممكىن دير.

آلماشىغان فكرلىرى. يىنى دىليلر ظاھر اولماغى و اوzac تجربەلرین مجبور ائمىكلرى سىبىلى علم ايله مشغۇل آداملا فكرلى **آشىماشىنامق**، مسلكىلر تىپىرى هر وقت اولموش دور. شخصى بىر منفعت قىصدى ايله اولماياندا بو ايش مەمدوح و فضىلت سايىلماغا، ثبات و متنانته خلاف گۈرۈلمەمكە لازم دير. اسماعىل يىگ حضرتلىرى ده پك اوzac وقتلى ملازىمت ائتمىش و هر وقت حمایت ائتمىش بعضى بىر فكرلىنى سۇن وقتىدە داشلاadi و مسلكىنى يىتىلتىدى. بو جملەدن «اما» ايله «ملىيەت» مسئله لرىنى سايىماق ممكىن. اسماعىل يىگ حضرتلىرى اوتوز ايل قدر مدت بۇيۇنجا اسکى املانى حمایت قىلدى و بو دۇغۇداكى مخالفلره هر دۆزىلۇ جوابلار وئىدى و بو مسلكىنى غيرت ايله دوام ائتىدىرىدى. اسکى املانپىن اصول صوتىيە ايله مناسب اولمادۇغىنىداكى ياكى باشقما بىرر سىبىدەن مى، آن سۇن عمرۇندە مذكور مسلكىنى دفتا داشلايىپ، حرکات علامتىنى آرايا قفيوب يازماغا گىريشىدى. بونون كىيمى «ترجمان» ئەھەر ووندان باشلايىپ روسىيە مسلمانلارپىنى «تاتار» آدى ايله ذكر ائتىدىگى حالدا، ۱۹۰۶-جى ايللەرن اعتبارا بونلارپى «تۈرك» آدى ايله يۆرۈتمەگە باشلاadi.

خدمتلىرىنى تقدىير قېلانلار. اسماعىل يىگ وفات اولدوقدان سۇنرا تۈركىيە، مصر و سورىيەدە اۋلان **غىزتە** و ۋۇرۇناللار شايد اظهار حزن و تحسىر ائتمىش و اۇزلىينىن

وظيفه‌لرini ايقا ائتمىشلر. بو وقتىرده خارجى مطبوعاتىن اداره‌يە گلمەمگى سېلى
بىزلىرى بو دۇغۇرۇدا بىر شى گۇرەپىلمەدىك. بونون اوچۇن بىز بو پئرده مك. مه ائديب
اۆزىز سلامت وققىنده افكار عمومىيەنин ترجمانلارى دئىه لايق اولان ايکى اوچ
اولو إنسانلىپن شهادتلرini نمونه ائديب كۈچۈرۈزۈك.

(1) احمد مىدحت افندى. بو ادبيلىر شىيخى اولموش ذات ۱۹۰۹-جو ايل
جولايىن ۱۹-جو گۈنۆننە استانيولدا اولموش اولو بىر كىفرانسدا اسماعيل يىگ
حضرتلىرى حقىنinde بو مضموندا خطبه سۈپەلەميش دىر:
«افندىلار! بو آخشام اسماعيل يىگ حضرتلىرىنى سىزە تقدىم ائتمك ايلە مشرف
اولىدوم. او ايسە سىزە ابتدائى تحصىل حقىنinde عمومى بىر مقالە تقدىم ائدەجك
دىر. «سۈپەلەينە باخما، بلکە اونون سۈزۈنە باخ» دئىسلەر دە، سۈپەلەيىچىنин اۆزۈنە
دە بىر آز باخماق لازم دىر. حقىقت، گىرگ كىمىن آغىزىدان چېخسا دا حقىقت
دىر. بونون كىمىي اولسا دا تقدىر ائديب، سۈپەلەيىچى آغىزىдан چېخان
«حقىقت»ين تأثيرى آرتىراق اولدوغۇندا شىبه يىوخ.

اسماعيل يىگ غصىپرىنسكى آدبىنى سىزىن آرانپىدا ائشىيدىنلار البته چىخ اولور. بو
آدام روسييەدە ايگىرمى سككىز ايلدن بىرى «ترجمان» غزىتەسىنى چېخاردىپ. روسييە
مسلمانلارپىن بىر بىرىندىن خىرى يىوخ وقته بىر آدام «ترجمان»نى نشر ائتمگە
باشладىپ و مسلمانلارپىن بىر بىرى ايلە تانپىشماقلارپىنا، بىر بىرىندىن خىردار
اولماقلارپىنا سبب اولدو. علم و معرفت دۇغۇرسوندا آرخادا قالدىقلارپىنى ئۆزلىرىنه

آنلاتدى، ابتدائى تحصيلينين لازم اولدوغونو و روسييده اولان مسلمانلار اۆچۈن عمومى بىر دىل لازم اولدوغونو اۆز ملىتىنە دۆشۈندۈرۈدۇ و خلقلىرىن گۈئۈللىپىنە سىينىدىرىدى. بو خدمتلر، اسماعيل يىگ اۆچۈن اوجوز دىگىل، بلکە پك باھالىپ دۆشدۈر. او بو يۈلدا پك چوخ چىتىنىيكلەر گۈرۈدۇ. تجدد و ترقىنى اۆز منفعتلىپىنە خلاف گۈرنەر بونا قارشى چېخىدپلار. لكن قهرمان اسماعيل بونلارا غالب اولدو و اۆزۈنون مرادپىنى عموما آنلاپپ، افترا و بەھتانلارдан سلامت چېخىدى.

۲) جودت يىگ. «اقدام» غزته سىينىن باش محررى اولان بو ذات، اسماعيل يىگ حققىنده اۆز غزته سىينىدە بىر مضموندا اوزون بىر مقالە يازمىش ايدى: «اسماعيل يىگ، بىر گۈن آدبىآبىدە اۋتوردولا جاق آدام دېر. عثمانلىق تۈركلەرىندەن اولماسا دا، اصلى تۈرك (روسىيەلى و شماڭ تۈركلەرىندەن) دېر. خىالات ايلە اوغراشماز. بونون سىبىيىنەن بىش مىن قدر مكتب تأسىس ائدىلەمىش دير. **اۆزۈنون تحصىلى بىزىدە دىگىل**. بىزىدە بونون كىمى آداملار نادر يەتىشىر. بىز همان خىال ايلە اوغراشماقدايىق. يازدىقلار بىز سۈپىلەدىكلىرىمىز بونا شاهد دېر. بو آدام اۆز دىرىشدىيگى سىبىيىنەن اۆزۈنۇ يەتىشىدىرىمىش بىر فكر صاحبى دېر. افراط طرفدارى دىگىل. اجتماعى شىلرى حىرمان اولماق درجه دە دوغرو محاكمە ئىدر. اۋتۇز سىنەدن بىرى مطبوعات عالىمىنده اۇلسا دا هەنج بىر كىمسە حققىنده آجى سۈز سۈپىلەدىيگى معلوم دىگىل دير. حمىت و غيرتىنە **چىڭ** يىخ، ارادە سىينىن قۇتى دەمیر كىمى دېر. چەرە سىينە باخسانىز، بئىپۆك بىر متنانت صاحبى اولدوغونو بىلەك

دۇغۇرسوندا زىمەت چىكىمىزسىنiz. من بۇ آدامى چىخ ياخشى تانبرام. ائىلىرىنى گۈرددۇم. بۇ جەتىدىن اۇنا اعتمادبىم وار. بۇ گۆنکۆ عملر و بۇ گۆنکۆ فنلرى تحصىل ائتمىك دۇغۇرسوندا مسلمانلارى تىشويق قېلماق و اونلاربىن فىكىرىنى افيازىدېرماق اۆچۈن نشر ائتدىيگى ائىلىرىنى نظىرى بۇ گۆنکۆ اسلام دىللرىنىدە هنوز نشر ائدىلەمەميش دير. فضل اھللرىنە بەها قۇيابىلەمەمك خالقلار آراسپىندا عادت دير. بۇ عادته گۈره باشدا اۆز مەملەكتىنەدە اولان مسلمانلار بۇنۇ تقدىر ائتمەدەيلر. منكىرى چىخ اولدو. ميدانا چېخارماپىش فىكىرىنى مەملەكتىنەدە اولان تعصب اھللرى انكار قېلدېلار. چۆنكى مەتعىصلر فىكىرى ايلە بۇنۇن فىكىرى آراسپىندا بؤرۇشك فرق وار ايدى. اسڪىلر شرح عبداللە، ايساغوجى، قاضى و باشقالارى بىللىر ايدى. شىبەھ يۇخ بۇنلار دا ياخشى آداملار ايدىلر، لەن قرون وسطادە عمل ائدىلەمەميش اصول تىلىمەن باشقادان خېرىلى يۇخ، دۆزىيانى دۇغۇرۇ گۈرەبىلەمەبىلەر ايدى. اسماعىل بىيگ بۇتونلۇكجە چىت قوللاردىع تحصىل ائتدى و مسلمانلاربىن پك درىن غفتل اىچىنیدە /اىلدوغۇنو گۈرددۇ، بۇنۇ اۆچۈن اونلارى اوياتىماغا گىرىشىدى و دىريشىدى. «أولۇدىن دىرى چېخارىپ» (يىخىجى الحى من الميت) حكمۇ بۇ آدام شخصىنە تجلى ائتمىشىدىر.

٣) حسن حسىنى. رفاعى سىسىنە طریقت شىيخى اولان بۇ ذات اۆزۈ نشر ائتدىيگى «النيل» جريده سىسىنە بىر مۇضمۇندا بىر مقالە يازماپىش ايدى:

«ازمیر» ده نشر ائدیلەن «خدمت» غرته سینین ایگیرمینجى رىبىع الاولده^۳ چېخان نسخه سینىدە «باغچاساراي»دا انتشار ائتمىكىدە اولان «ترجمان» غرته سینين صاحب امتيازى و محررى، محرر غىور و فاضل مشھور اسماعيل بىگ غصپىنسكى افندىين وفات ائتدىكىنى گۇرۇب دچار دەشت عظامى ناگەھى اولموش ايدىك. زира موما اليه اسماعيل بىگ و رفيقىمىزىن مبرور خدمتلىرى مسلم افلىوب، روسييەدە او قدر مىليونلاردان عبارت دىن قارداشلار بىمېزىن حقيقى خادملرىنندىن دير. بو زماندا اسماعيل بىگ كىمى خادملر دىگىل، بلکە قوللارى آزجا قلم توتايلىب اۆز ملتلىرىنه خدمت ائدىچىلىرىن وفاتلارى دا بىزىم اۆچۈن جسىم بىر خسار سانايىلگە ضرورت دير. چوخ شىكىرلار اولسۇن بو گۈزىنە اسماعيل بىگ حضرتلىرىنин اۆز امضاسىپى ايلە رىبىع الاولىن ۲۹-جو گۈزىنە چېخان «ترجمان» نسخه سينى آلدېق. بىر يالان روایت سېبىنندان پارچالانماغا يئىشىمىش يۆركىلىرىمىز بىر طرب فرح فزا ايلە ممنۇن اۆلدو. اسماعيل بىگىن خدمات مبرورەسى عالم اسلامپىن بىر قسم عظيمىنى مىتدار ائتدىكىيىن و هانسى سبب ايلە اولسا دا «خدمت» غرته سینين يانلىپش خىرى جملەنى متاثر و محزون قېلدىغان بىزلىر، بو يالان شايقاتى تكذىب ائتمىك اۆچۈن بو سۈزلىرى

^۳ بو ۱۹۱۴-جو ايلىن ۰-جى رىبىع الاتى، ۹-جو سپتامبر جمعە گۈزىنە مصادف ۋلدوغوندان، سنهنى تعىين قېلماقادان باشقالارپىدا «خدمت» مىن يانلىپشى پك زور دىگىل دير.

جريدة ميزدە تۈركىچە يازماغا مجبور اولدوق. (عدد ٤١٨، ص ٤، ١٠ ربيع الآخر ١٣١٢—١٨٩٤).
معيشتى و خصوصى حياتى. اسماعيل يىگ ذوق سليم صاحبى اولوب
سادهلىگى سئور و بو سېيدن گئىيىمى، يىمك اىچمگى ساده اولور، يازماق
بۇلمەسى، استراحت و يوخو يىلى يالنىز بىر حجرەدن عبارت ايدى. يىمگىنى
اورادا يئىر، قەھەسىنى اورادا اىچىر و اۋ حجرەد استراحت قىلار، يوخلايار،
يازپلارنى دا اورادا يازار ايدى. مسافر گاسە ده اونو قوناق بۇلمەسىنده قبول قىلار
ايدى. ارته ساعات آلتى-يەندىدە دورار، بىر **ساوت** قارا قەھە اىچىر، اوندان سۇنرا
يازى يازار ايدى. پست آپىنديغان سۇنرا مكتوبىلارى، غۇرتمىرى گۈزىن گەچىرر،
اهمىتلى خىرلە بۇيالى قارانداش قلم ايلە اشارت قويار ايدى. بو ايشلىرى **كراواتدا**
اوتوروعو حالدا ايشلىرى، آتىپندا قاتى نرسە اولان كاغاذپىنى تىز اوستۇنە قويوب يازار
و يازى يازان وقتىنده چوخ **ايتكىب** توتون اىچىر ايدى. ساعات اونلاردا حجرەسىندىن
چېخىپ ادارە و مطبعە خانەدە يۆرر، مرتىبلر و ايشچىلىرىن خدمەتلىرىنى گۈرر، سۇنرا
حجرەسىنە گىرىپ، **كراواتپنا** سۆزۈلۈپ ياتار ايدى. سلامتىلىگى يېرىنده اولان
وقتلرە هر گۈن بىر نىچە ساعاتلار مطبعە ده اوتورار، ارته بىلەسىندىن چېخدىپندا
طبعە دە مۇتۇرلو ماشىنلارپىن سىسىلىرىنى ائشىتىمە سە راحاتسىزلا نار، ماشىپنن نە
اۆچۈن ايشلە مەدىگىنى سۇزار، و «طبعە ماشىنلارپىنن سىسىلىرى منىم اۆچۈن گۈزىل

بیر موسیقی اولوب، بؤیاق **ایذلری** ده چیچک **ایذلرینه** گؤره ده خوش دور،
مطبعه‌نی نه قدر اوطورسەم ده ماشبن سىسىندن يۇرولمايارام و بؤیاق **ایذىندن**
دۇيىمايارام!» دئير ايدى.

اسماعيل بىگ اوچۇن ان بئۈيۈك عذاب و آغېر جىزا ايشسىز دورماقدان عبارت
اولماغىي اوچۇن هېچ وقت ايشسىز دورماز، اىشدن گۆجدن يۇرولماغى يىلمز،
میدانا گلمەسى ممکن اۋلان اىشلىرى فقط بىر مرتبە اولسادا تجربە قىلماپش
قالدىپماز، عموما میدانا گلمكىلىرى قابل اۋلان فكىلىرى ايلە مشغۇل اولور، نه قدر
چتىنلىكلىرە اوغراسا دا روحۇ توشىز، اميدى قېرپىلماز ايدى. وجودو ضعيف اولسا
دا متانت و جسارت مدنىيە يە مالك اولوب روحسوزلارا روح و اميدىسىزلىرە اميد
ۋئر، بىر مقصىدىسىز يۆرمىز و معناسىز سۈيەمىز ايدى. حساس و شفقتلى بىر
كۈنلە مالك اولوب، ان كىچىك نىسەلەرن ده متاثر اولور، فقط بىر تأثىرتىنا غالب
گلىرىنە دە متانت قىلىيەسىنى ساخلادى و ائلۇم ايلە مبارزە قىلان
وقتلىرىنە دە متانت قىلىيەسىنى ساخلادى و اطرافىنىدا كېلارا تىلىلىر وئرىدى. پك
بئۈيۈك بىر عزّت نفسم مالك اولوب، غايىت متواضع ايدى. شهردە گىرك عمومى
و گىرك خصوصى ھانسى بىر جمعىيە اولسا دا اولسون چاغېرپىلسە گىندر، باپلار
ايلە فقىرلىرىن تۈيلارپىنى آيپماز ايدى. مملكتىينىن نه قدر گۈزىل عادتى اولسا،
اولارپىن ھە بىرىنى گۈرر، شەرين عمومى حياتپىنا اشتراك قېلار، بىر **يۇموش** ايلە

بازارا چېخسا، قهوه خانه يه گیر، اوتورار، قهوه ایچر و خلقلر ايله گۇرۇشىر، بعض بىر دۇستلاربنا لطيفە ائتمىگى سئير ايدى. حقىقى عالملەر قارشى ھەر وقتىدە كۈنلۈزىنە پك بئىيەك و صىميمى بىر احترام ساخلايىار ايدى. هانسى جمعىيتدە اولسا دا اولسون، وظيفەنин تمام اومىاسى ساعتى ايلە دوروب ئوينە گىدر و ارتە ياتماغى سئور، يوخوييا ياتماقدان اۋنجه پىشىميش سۆتدىن ياسالىمپىش يئنى قاتېق يئمگى عادت ائتمىش ايدى. اتلى، ياغلى و آوروپا اصولوجا حاضرلىنىش يئمكلەرن خۇشلانماز، مللى يئمكلەرى سئوپ، يئير ايدى. قېش گۈنلۈزىنە، بؤلمەسىنەدە اولان افچاغىپ ياخىدېرىپ قېزىنېپ اوتورار و حاضركى اولرىمېزدە اسکى مللى افچاقلارپىن تايپلەمادېغىنە تأسىف قېلار، بو افچاقلارپىن قارشىلاربنا اوتورماغانپىن لىذتلىرىنەن بىت ائدر و عموما مللى عادتلىرىمېزى سئور و اونلارپىن آوروپا مدنىيەتى تأثيرى سېيىندەن بىر بىر يېخ افلماقلاربنا قايغىرار ايدى.

اسماعىل بىگ صنایع نفیسەنین قىمتىنى تقدىر قېلار، مللى موسىقىنى غايت سئور، آوروپا موسىقىسىنى تقدىر قېلماغى ايلە برابر شرق موسىقىسىنەن لىذت آلار، شرق كۆيلرىنى دىنلەمگى آوروپا مقاملارپى دىنلەمكىن آرتىق گئرر، اوپىنلۇ توپىلاردا اولاندا «آخساق تىمور **دولسى**» «تىمورلۇنگ مارشى» آدلې كۆيلرى اوزۇ سۇرۇشوب اۋىنادېبار و بو اىكى مارش كۆيلرىنى و خصوصا قېرىم كۆيلرىنى عموما نۇتايا آلدېرىپ **منگۇ** قالماقلارپى آرزي قېلار، «بو گۇن قېرىم ياشلارىپ آراسپىندا عالى مكتىلىرى تمام ائتمىش حقوق شناسلار، طېبىلر، فيلولوگ و

شاعرلار، رساملار وار، ايندى **قونسەرواتوريا** مكتىسى بىتيرميش موسيقى شناسىپىزدا اولسۇن، قېرىپم مقاملارىنى باشاتماق اوچۇن بونا احتىاجبىز وار» دئىيب سؤليلەير ايدى.

خستەلىگى و سۇن گۆنلەرى. اسماعىل بىيگ حضرتلىرى سۇن ايلىرده يۈنگۈل بىر «برونشىت» خستەلىگى ايلە مېتلا اولسا دا ۱۹۱۴-جۇ ايل باشپىنا قدر بو خستەلىكىن شكايىت ائتمىز ايدى، بلکه ايشىنى ايشلەير، يازىسپىنى يازار افخوبىار ايدى. **يوتهلى** آرتاندان سۇنرا داواالانماغا باشلادى و خستەلىگىنин گۆجلەنەگىنە يۈل وئرمەدى. مسلمان فراكسيونونا بىر قدر جانلاندېرماق نىتى ايلە فوريە آينىدا «پتروگراد» شهرىنە گەندىب، اوندا سوغوق اثر ائتمىك سىبلى «باغچاساراي»ما تمام خستە حالدا قايتىدى. دكتىرلە مراجعت قېلىپ، بىر آى قدر داواالاندى و قېرىپىن دىز بېيلارپىنا گەندىب اىكى هفتە قدر دوروب قايتىدى. ياز باشلانىماسى ايلە سلامتىلەجىكىنە اميد باغلامپىش ايدى. جون آخرلىرىنە قدر «باغچاساراي»دا قالىپ بۇتۇن گۆنلەرنى هاوادا ياتپ گەچىرىدى ايسە دە قېرىپىن گۆزلەنەسى دا، شفالى سولارى و اىستىلىكلىرى دە فائىدە وئرمەدى. بونون اوچۇن دىز هاواسىندان استفادە قېلماق اميدى ايلە «استانبول»ما گەندىب گەلدى ايسە دە بوندان دا فائىدە گۈرمەدى بلکە تمام خستە حالىندا محترم يوسف بىيگ آقچۇرا ايلە بېرىلىكىدە قېرىپما قايتىدى و بىرىنچى دفعە اولاراق حالىپىن آغىزىپىندا بۇ گۆن شكايىت ائتدى.

ایکینجى گۇن بير فوتوگرافچى چاغبېب «ترجمان» ادارەخاناسى قارشىسىندا كې باغچاسىندا اوز عائلەسىنин افرادى، يوسف يىگ آقچۇرا و «ترجمان» محررلىرى بىرلىكده اولاراق مختلف وضعىتلەردىن رسمىنى آلدپەدى. «ياخنىدا اوزون بير سياحتە چېخماق فىكىرىنەدە اولدوغۇمدان ترجمان ھىئت تحرىرىيەسى ھم دە مطبعەسىنин فوتوگرافلارنى برابىمىدە اولماقلالارنى آرزى قېلىرام» دئىه سۈپىلەندىكىنەن يانپىندا اولانلار شىبەھە يە دۆشىۋىشلەر و سىرى بىر معنا استخراج ائتمىشلەر.

مشارىيە حضرتلىرىنىن خستەلىكى او گۇندن اعتبارا گۈچلىنمگە باشلامېش و ضعيفلىنىمىش سىلىرى دە ٢٤-جۆ جوندان سۇنرا تمام كىسىلىمىش دير. «آغ مسجد» شهرىنە گىشىپ، خستەخانادا اوچ گۇن ياتېب ٢٧-سىنەدە ئوينە قاپىتىمىش و يازماق بېلەمىنە كى **كراواتىپە** ياتمىش دېر. اوزۇنە باخان دكتىرلەر، حالپىن اميدسىز اولدوغۇنو اقربالارنى سۈپىلەمىشلەر دير. آگوست آخرلىرىنەدە حالى بىر قدر ياخشىلانىپ حالت روحىيەسى اعتدال كىسب ائتمىش و هر گۇن بىر ايکى ساعت قدر وقتىنى **غۇزە** اوخويوب گىچىرىمىش، سىاسى حاللار حقىنەدە كى فىكىرىنى دە سۈپىلەمىش دير. فقط بو حال اوزون وقت دواام ائتمەيىب، سپتامبر سىككىزىنە آغرسى گۈچلىنىمىش و اميدىنى كىسيب، سفر تداركى گۈرمىگە باشلامېش دېر.

وصييٰتى و وفاتى. اسماعيل يىگ حضرتلىرى سپتامبرين ٩-جو گۈزىنەدە اولادلارپىٰ
چاغىرېب اۋزۇنە مخصوص اولان بىر اعتدال و مىتانت ايله بۇ مضموندا وصىت
سۇئىلەميش دىر.

سۇئىلەيەجك سۇئىلەيە دىققىت ائدىنیز. حالبم آغېر، بونۇن نتىجەسى بۇ
گۈزىنەدە آنلاشىلېر. مادام كى دۇغدوق، بىر گۈزىن البتە اولەجىگىك،
سۇئىلەيمدن متأثر اولماپىنېز، دۇغماق طبىعى اولدوغو كىمى اولمك ده
طبىعى دىر. اگر ده وفات ائتسەم بۇ وصىتلىرىمى يېرىنە گىتىرمىگىنېزى
آرزي قېلېرام:

- ١) مزارىم زنجىرلى مدرسهسى يانپىدا و مىڭلى گرى خان تربەسىنىن
جنوب شرقىسىنىدە بئۇيوك يېرده قازىلسبىن.
- ٢) آلتى يىۋز روبىلدان ٤٠ روبلۇنو جنازەم دفن قېلىپنان گۈزىنەن اعتبارا
صدقە اھلى اولانلارا بىر آيا قدر صرف ائدىب، قالماش ٢٠٠ روبلۇنو
بىر مكتب و بىر جامع فائەتىسىنە صرف قېلىپسپىنېز.
- ٣) «ترجمان» تقسيم ائدىلەمز. اولادلاربىم دىرىيەسىنىلر و بونۇن
وارداتپىدان استفادە قېلىپنالار. «ترجمان»سى سۇئىلۇرمەمگىنېزى اميد
ائدىم.

٤) مندن سۇنرا «ترجمان»پىن باش محررى حسن صبرى ايوازوف اۇلور،

من اونا امنىت ائتدىم، اوغوللاربىم سىزلىر ده امنىت ائدىنىز، اختيارى ايله

«ترجمان»دان گىتمەسە اونو هېچ كىيم ادارەدەن چېخارتماز.

٥) «ترجمان» سدان باشقىا ايشلىيمى اولادلاربىم، دامادلاربىم تسویە

قېلىپلار.

٦) زىنب آدلۇ يېتىم قېزا ٥٠ روبل ھديه وئرسىنىز.

سېتامبرپىن اونوندا گۈن اورتاسى ساعات اون اىكىلەرده اۆز دىلگىنە گۈرە «يس

شرىف» اوخولموش و سۇنرا «بئىرەك اللەم! ٦٣ ايل ياربىم ياشادىم، بۇ عمرۆمۇن

٣٥ اىلينى مسلمانلاربىن اۋيانماقلارى، تعالى و تکامللرى يېلوندا صرف ائتدىم،

ملىتىمىن سلامت و سعادتى اۋچۇن اليمدن گلن قدر ايشلىرىن ھېرىنىي ايشلەدىم

يا رىيّم! اى بئىرەك تانرىبىم! داهى بىر قدر آرزىلاربىم وار ايدى، فقط بونلارا موفق

اولا يىلمەدىم، نە اولسا دا ھەرىسىنىن و ھەرنىسىنىن اختيارىندا دېر

اللەم! ...» دئميش دىر.

بو گۈن گئجه، يانپىدا اولان بالالارنى چاغىربى بىر بىر سويمش و بعض بىر

اهمىتلى نصىحتلر سؤيلەميش. بوندان سۇنرا يېزۇقۇن قبلە طرفينە دۇندرميش، ١١-

جى سېتامبر ارتەسىنە قدر بو حالتىدە ياتمېش دېر.

۱۱-جى سېتامبر پنجشنبە گۈنۇ ارتە ساعات سكىگىزلىدە اسماعيل بىگ حضرتلرى گۈزلىپىنى آچىپ بوتۇن اطرافينا باخىدېقدان سۇنرا، سۇن سولاشپى ئالمىش و امانت جانپى دا قابض الارواحا تسلیم ائتمىش دىر. «رحمه الله تعالى».

قضى الله فيما بالذى هو كائن،
فتم وضاعت حكمه الحكام.

جنازهسى. سېتامبرىن ۱۲-جى گۈنۇ جمعە نامازىندان سۇنرا «ترجمان» مؤسسى اولان محترم اسماعيلى او زاتىماغا گروه گروه اولاراق خلقىر گلىب «ترجمان» ادارەسى حضوروندا يېغىلىمپىشلار و دفن رسملىپى اجرا قىلماغا باشلامىشلار و محترم استادىن تابوتى ملىت قوللارى ايله گۇتۇرۇلۇق «مصلا»، جنازه نمازى او خوناجاق اوچۇن يئرە، يۇرمۇشلر، مىنى مكتب بالالارى اولماق او زىرە ۶-۵ مىن قدر آداملاр طرفىندان جنازه نامازى او خونوب مىڭلى گرى خان يانپىدا اولان تربەسىنە امانت قىلمىشلار دېر.

إنَّ الْحَيَاةَ لِتُوْبَ سُوفَ تَخْلِعُهُ،
وَكُلَّ ثُوبٍ إِذَا مَارَثَ يَنْخَلِعُ.

وفات خېرىنندن حاصل اولان تأثر. اسماعيل ميرزانىن خستە اولماسى خېرى «ترجمان» واسطەسىيلە نشر ائدىلىميش ايدى. لكن افكار عمومىيە بونون

ياشاماغبىنى دىلەدىگىنەن اۇلۇم خېرى دىيل، بلکە ھەر گۈن سلامتىلىك خېرى گۆدر ايدى. مگر دە الله تعالىٰ حكمى ايمىش سلامتىلىك خېرى يېرىنده تلگراملار بونون وفات خېرىنى گىتىرىدىلر. بۇ مەحترىم پېزلىرىنىن ارتحالىي اوچۇن شماڭ تۆركىرى و عموما روسىيە مسلمانلارى ئائىسى ئەندىلىر و گۈز ياشلارىنى آخىدېرىپ صىميمى صورتاده وداع و **تاڭىن** قېلدېلار، خەدمەتلىرىنى، عمللىرىنى ذكر ايلە تعزىزەلر و مىرىئەلر سۈپەلەدىلر. استاد الادباء افلان بۇ ذات «خلق ايلە قاتېشماغانبىز بۇ روشنەدە اولسۇن كى آرالارپىدا افلان وقىتىنىزىدە اۋنلار سىزى سەۋسىنلەر آيرىلدەغىنېزدان سۇنرا سىزىن اوچۇن آغلاسپىنلار» معناسىندا ۋلان حەكمتلى سۈزە مصادق اولدو. روسىيە اسلاملارى آراسپىندا بۇ گۈنە قدر اسماعىل يىگ درجه سىنەدە عمومى حرمت ايلە او زاپلەمىش آدام اۇلدۇغۇنو بىلەمە يېرىك.

غۇرە و ژورناللاردا نشر ائدىلىمەش مىرىئەلەرن باشقان، «شورا»دا باسېلماق اوچۇن دئىئە گلنلر آراسپىندا امام و مدرس محمد شاكر احمد ولى اۇغلو فيضى، «تاشكىن» يىن مير محسن افندى شىئىر محمد اۇغلو، حىنife عصمت خانىم، «كىكىي» لە عبدالخىئير عبد الله اۇغلو، «سەمرقەن» دە صىدېقى، «ايقوتسكىي» لە معلم حبىب الله عابدۇف، قازاندا واقف الجلالى. فقط يېر اولىماقا سىبىنەن بواڭلىرى باسايلىمەدىك. صاحىلرىنەن عذر اۋدۇنۋەرەك.

رضاءالدين فخرالدين